

113.

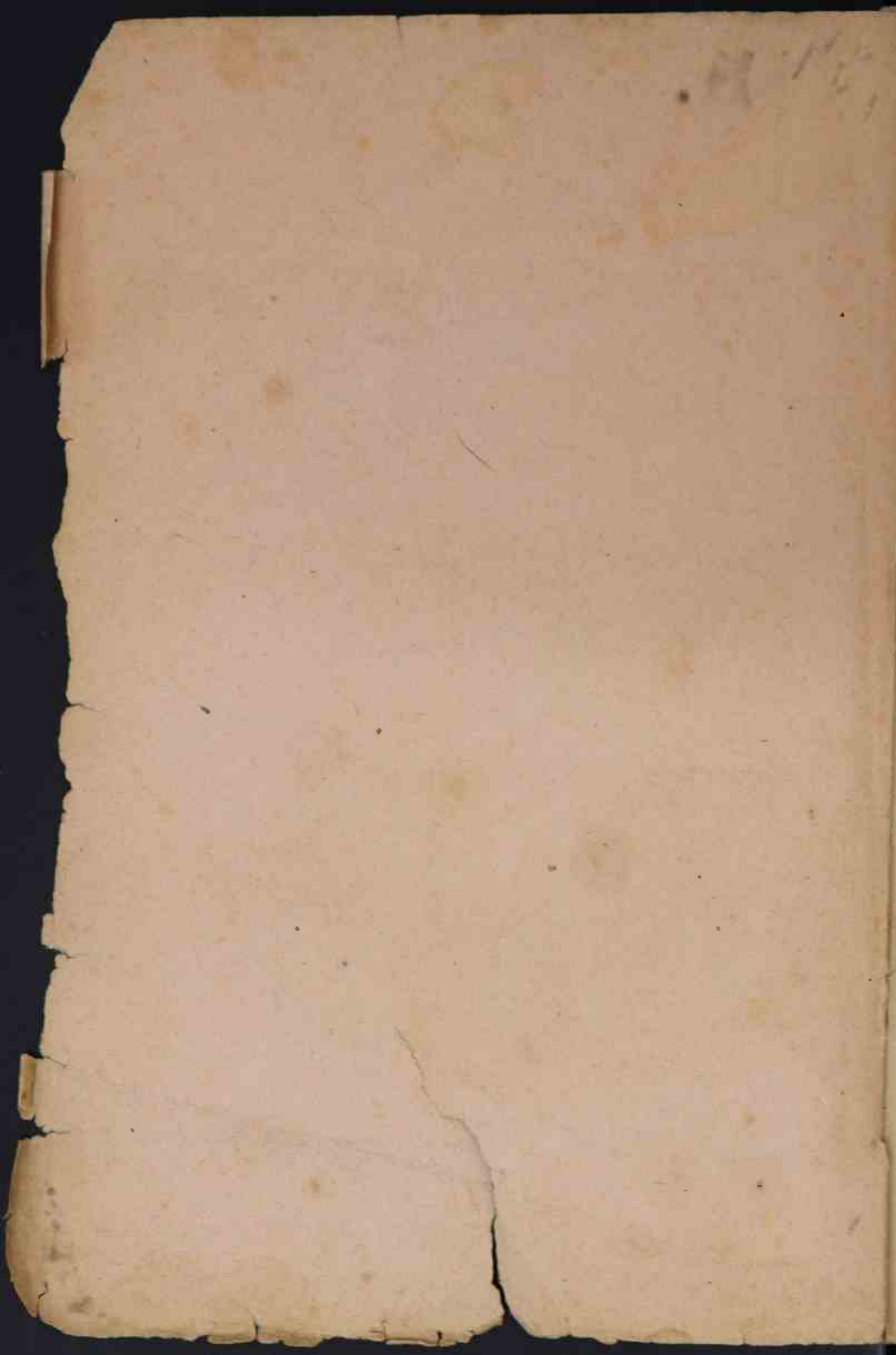

КНИЖКА ПАМ'ЯТІ НАСТІ ГРІНЧЕНКО

Б. ГРІНЧЕНКО.

ЛИСТИ З УКРАЇНИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ.

Друге видання

254
Книжки пам'яті Насті Грінченко

№ 22

Б/7.0/511

Листи з України наддніпрянської.

П. Вартового (Б. Грінченка).

Друковано в „Буковині“ за рр. 1892—1893.

Видання перше. Київ, 1917.

№ 100

Видання перше. Київ, 1917.

Видання перше. Київ, 1917.

Видання перше. Київ, 1917.

У Києві.

Друкарня „Губернського Правління“

1917.

Листи з України наддніп- рянської.

I.

Сумно, сумно стане тому, хто подивиться тепер по нашій Україні! Вся країна розбилася на два виразні табори *панів* та *мужиків*, *інтелігенцію* та *народ*. Першими ім'ями звать ці табори мужики, а другими—пани.

Розрізнило їх багато річей: і соціяльні обставини, і економічні, і просвітні. І правами, і заможністю, і просвітою (хоча здебільшого тільки позверховною) відрізнився пан од мужика. Та додається ще одна річ, і ся річ розрізняє їх украй: пан зрікся своєї національності.

Еге, пан забув, або не хоче пам'ятати, що він—українець. Він одкидає від себе все українське, часом силкується навіть виявляти себе більшим москалем, ніж сами москалі, а мову свою зневажає, як жаргон. Пани її не хочуть знати, а коли й знають дещо, то випадком, без власного бажання.

Мужик... мужик, заклопотаний щоденною борнею за шматок хліба, не думає про національні питання. Історії своєї він не знає, та й не може знати: наші патріоти її досі не спромоглись написати, а переказів самих не стає, та й ті вже забуваються, а подекуди так і зовсім забулися. Тим наш мужик не знає навіть свого національного ім'я. Він тільки знає, що він не москаль, не турок, не німець, але хто саме він—Бог його знає. *Ми—мужики, ми хахли!*—каже так, мов би істніла така нація з мужиків, з хахлів. Правда—ні, не нація! Мужик навіть не знає що є нації, що можуть істніти нації. Все, до чого він дорозумувався, *се віра. Жидівська віра, турецька віра*—се трохи підходить під назвища *жидівський народ, турецький народ*. Але ж не зовсім і підходить, бо часом можна почути від нашого мужика і такі речі: „*та вони ж французи—німецька віра*“. Таким побитом плутаниця страшена, плутаниця до того, що спершу навіть здається мужикові чудним, як скажеш йому, що всі французи розмовляють тільки по французькому. Звісно, бувають і гарні винятки, але тільки—винятки.

Так ось мужик думає так, що в нашому краї живуть *мужики та пани*. Мужики роблять мужицьку роботу, одягаються і говорять по мужичому. Пани роблять панську роботу, одягаються і говорять по панському. Мужик пана не любить, глузує з його, але ж і *заздрить* йому.

Він бачить, що пан має більші права і більший достаток і—як здається мужикові—мало що робить, бо розумова робота у мужика не робота. Зрозуміло, що й мужикові хотілося б такого життя. І мужик думає собі так, що, за для того, щоб такого життя зазнати, треба так робити, як пани. Ось він скидає свою одежу і бере наче б то панську; кидає свою мову і балакає наче б то по панському...

Що з сього виходить? Те, що мужик переймає у пана (звісно, скільки може й розуміє) *позверховність* і, звісно, вкупі з нею і такі гарні речі, як розпуста і т. и. А проте власне і не в панів він се переймає; до пана все ж через лад високо за для нього. Тим переймання йде від лакеїв та від куховарьок.

З'являється цілий шар суспільний: перевертні.

Що ж робить інтелігенція в сей час? Три речі: або нічого не робить, а тільки „заживає життя“, або змосковлює народ; або, в ліпшому випадкові, згорне руки й каже зітхаючи: нічого не вдієм—так уже нам судилося: москалями статися.

Про перших я, звісно, не говоритиму. Про других же скажу кілька слів. Москалізаторами у нас бувають і найгідчіші обскуранти, і найрадикальніші радикали.. Перші обмосковлюють нас во ім'я „єдінава, неделімава русскава народа“ (і во ім'я власної кишені, бо мають за се добру плату), а другі во ім'я свого найрадикаль-

нішого радикалізму, що не може погодитися з такою застарілою річчю, як національність. Правда, вони силкуються розповсюджувати свої ідеї не воляпюком, а все ж таки національною мовою—московською, та вони сього не помічають. Не помічають вони й того, що, нищучи українсько-руську національність, вони саме тим нищать один з найдужчих опозиційних елементів і таким побитом додають сили своїм же ворогам—обскурантам.

Треті, ті, що зітхають, зовсім уже нічого не варті. Правда, як би вітер віяв не з півночі, а з півдня, то вони б може й інше почали балакати. Але ж проти вітру вони стояти не можуть. Се ті, про яких казано, що вони ні холодні, ні теплі...

Єсть, правда, ще четверта купочка інтелегентна на Україні наддніпрянській. Се—українські націонали, українські патріоти—не ті, що вміють тільки зітхати, а ті, що вміють і рук до діла прикладати.

Се маленька, дуже маленька купочка. Се майже одиниці, і тільки останніми часами сих одиниць усе більше та більше. Але же вони, ті одиниці, своїми лицарськими змаганнями підняли вгору наш досі затоптаний національний стяг; се від їх Україна-Русь мусить сподіватися добра...

Але темний у їх шлях і мало єднання проміж ними самими. Мало спільности, мало солі-

дарности. Індівідуалістична вдача перемагає. І се страшенно шкодить ділові.

Таке сумне становище нашої суспільности доводить до того, що в нас що-дня робляться такі речі, що у всякого иншого народу вони кожного обурили б, а в нас уважаються за звичайні. Ось, напр., з ч. 122-го сьогорішнього „Одескаго Вѣстника“ дізнаємось ми, що в українському університетському місті має відбутися тридцятирічний ювілей просвітньої діяльности жінки харківського банкира Христини Алчевської. Автор статті про се доводить: що ся діяльність зовсім не тридцятиріччя, а двадцятиріччя; що ся діяльність була непродуктивна, що зовсім не заробила того ювілею, що нарешті сей ювілей є єдино тільки „самовосхваленіє и самопропагандированіє“ самої ж таки Христини Алчевської.

Так каже д. Несміянов, автор тії статті. Отже йому ні трохи не здається дивною та річ, що мусила б найбільше кожного здивувати. А річ ось яка:

Тридцять років назад подружжя: Олексія та Христину Алчевських можна було побачити яко щирих та палких членів української громади в Харькові. З того часу багато відмінилося, і зовсім в иншому становищу бачимо ми тепер Христину Алчевську. Тридцять років уже поминуло, як зреклася вона свого рідного краю і працює—досить щиро—щоб змоскалити наш народ.

Вона заводить московські школи на Україні, читає та розповсюджує московські книжки поміж українським народом і доводить у своїх писаннях, що сей народ чудово розуміє всю московську літературу по московському. Не згодимося з д. Несміяновим, скажемо так, що Христина Алчевська мала щирий замір послужити просвіті. Але що ж вийшло з того? Вона тридцять років деморалізувала народ і, думаючи, що служить просвіті, послужила темній темряві, послужила ідеї пожирання меншого більшим. Та й не самий народ вона деморалізувала: погані приклади деморалізують і інтелігенцію, а Христина Алчевська давала поганий приклад, бо її вчинок був—ренегатство, зрада.

І ось тепер святкується дивний, нечуваний ніде в світі ювілей: *святкується тридцять років ренегатства!*

І се не здається нікому дивним—се у нас шоденщина. А тим часом треба б уже зрозуміти всю вагу таких фактів. Треба б уже зрозуміти, що зрада завсігди буде зрадою, хоч якою там нехай себе закриває гарною наче б то метою. Треба зрозуміти, що *кинути роботу для рідного краю і піти на роботу до його гнобителів—не єсть тільки звичайною відміною в пере-свідченнях, а єсть справжньою цілковитою зрадою.* А оцього саме у нас досі й не зрозуміли. І такі люде, як Христина Алчевська, своїм прикладом збивають з пантелику й інших, демора-

лізують, як я вже сказав, нашу інтелігенцію.

Прийде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом. Оттоді озирнемося ми назад, щоб побачити, який шлях пройшли. Тоді згадаємо ми наших діячів, розберемо, хто робив добро, а хто зло. Виразно тоді поділимо їх на дві частини: на тих, що віддали своє життя за рідний край, і тих, що продали свій рідний край.

Але ж се ще буде. А поки що—кажу—все це навіть не дивує, а де вже там, щоб обурювало! А мусить дивувати, мусить обурювати! Мусимо сказати голосно нашій молодіжі: Дивіться, як не треба робити! Дивіться і згадайте поетове слово про тих перевертнів, що пособляють і останню полатану сорочку здирати з матері-України! Стережіться такого, стережіться зради, бо немає, і не буде більшого гріха над зраду! Немає і не буде більшого грішника, як той, хто продав свій рідний край! Він живе так-сяк, поки сумління не прокинулося, а як прокинеться... Що йому тоді застається? Нічого, опріч страшної, пекельної свідомости, що він пішов Юдиним шляхом.

Але ж найгірше мусимо ми ще сказати. Що в Харькові знайшлося стільки перевертнів, що забажали славити ренегатство—в сьому нема нічого дивного,—ми вже до сього звикли. Але оце ще нечувана річ: ми чули (і, здається, сьому

правда), що в тому комітеті, що завідував усім святкуванням, був членом один з тих, хто звав себе досі українським патріотом і працював (хоча і по московському) в літературі наче б то за для української ідеї. Як що сьому правда, то мабуть сей добродій думає, що пані Алчевська і український патріотизм живуть не на одній улиці,—тим можна піти славити першу, не заходячи до другого. Ми одначе хотіли б не вірити сій звістці, ми хотіли б, щоб як небудь виявилось, що вона цілком неправдива... Бо як ні, то що ж се визначає?..

II.

Такі факти, про які я казав у першому своєму листі, тільки й можливі там, де справжня національна інтелігенція така мала і така безсила, лінива та несолідарна поміж себе, як у нас. Мала ж наша національна інтелігенція до того, що коли її рівняти до всієї частини українсько-руського народу, яка живе на Україні наддніпрянській (нехай і не двадцять, а менш мільйонів), то здаватиметься вона просто нарізними одиницями, оазами серед пустині. Правда, останніми часами інтелігенція збільшилася: там, де були одиниці, стають уже купки, але все ж і сього надзвичайно мало.

Та не таке б ще горе було, як би ся інтелігенція була иншою. Ми саме кажемо про її недбале лінивство та про недбалість до гур-

тової роботи. Серед цієї інтелігенції, як дужі дуби високі серед молодого тонкого молоднику, визначаються то там, то инде лицарські постаті невтомних та щирих борців за рідний край. Сі працюють, б'ються з усієї сили і тільки їх великодушним учинкам мусимо дякувати за все те, що вже маємо. Загал же більше любить балакати, ніж робити. Залюбки балакають про те, що мов „бідна, бідна заплакана мати! нема кому їй і добро вчинити, нема кому пособити!“ Але зараз же до цього додають: „Та й як його пособиш при таких обставинах? Адже...“ І почне тут перелічувати, які то тяжкі обставини. Обставини тяжкі, се правда, але вони стають ще тяжчими з того, що всі ці добродії сими балаканнями тільки й виявляють свій патріотизм. Не тільки якої повсякчасної систематичної упертої праці, але навіть і невеликої грошево жертви (а се, звісно, річ лекша, ніж щоденна праця без надії не тільки на заробіток, але й на славу) від їх мало можна сподіватися. Ся ледачість доходить навіть аж до кумедного. Ми, наприклад, знаємо з досить певного джерела, що комітет той, що мусив видати Квітчини твори, кільки років тяг се діло та проминав, не друкуючи книг, цензурні терміни і все це тільки тим, що не було—коректора!! Не менш характеристичний і той факт, що до останнього часу затого зовсім було невідомо, *кого* ми втра-

тили в Руданському; і тільки тоді вже, як твори його потрапили до України наддністрянської, в Галичину, тільки тоді вони побачили світа, тільки тоді почала виявлятися перед нами симпатична постать сього поета-патріота. Правда, де що за його творів (напр., його історичні поеми) мабуть не могли б побачити світа на Україні наддніпрянській, але мало не всі „співомовки,“ ліричні вірші та переклад „Слова про війну Ігореву“ могли б цілком виявитися друком і в нас. Так самісінько занекали ми й інших своїх літературних діячів і до того, що де яких з них знаєш тепер тільки з того, що про їх написано в д. Огновського або навіть і в д. Петрова.

Затягти до якої роботи, хоч би й тільки кабінетної, нашого „українського патріота“ досить таки важкенько. Правда, як що він літерат, то він списує чимало паперу по московському, але по своєму... Тут звичайно безліч перешкод і одна з їх та, що за українські писання ніякий кат не платитиме, друга та, що українське писання треба писати по українському, а мови своєї патріот наш не сказати, щоб не знав, але так знає, що написати не може; а третя та, що, мовляв, що ж його зробиш,—однак цензура заборонить, так нащо ж і писати!

Ми проминаємо першу причину—грошеві рахунки—бо що ж уже тут скажеш про це—самий *ох* та й годі! За те побалакаємо про другу. Еге, се правда, що наш патріот мови своєї не

знає. Вчився він по московському, а з українською мовою „знайомився“ тільки з деяких книжок, переважно белетристичних. Часом може трошки й постудіював який етнографічний збірник. Тепер він мову знає так, що сяк-так, з багатьма москалізмами, зможе написати яке оповіданнячко, але що до наукової речі, то се вже ні! Ми знаємо, напр., такий характеристичний факт. Лагодився (кілька років назад) один український альманах до цензури. Лагодили його люде такі, що вже не першина ім літературна робота, а один з їх дак навіть слави зажив деякими своїми науковими роботами (правда, писаними по московському). Так вони й хотіли до вкраїнської белетристики додати кілька наукових статей по московському, а проміж ними етнографічні матеріали з коментарями, дуже легенькою мовою писаними.—Гарно було б—промовлено до їх—як би хоч коментарі до сих етнографічних матеріалів були по вкраїнському. Чому ви сього не зробили? Хиба боїтесь, що так цензура не дозволить?

— Ні,—каже патріот,—цензура б може й дозволила, та в нас, бачите, ніхто стільки мови не знає, щоб змогти висловити все те по вкраїнському.

Я навожу сі слова по вкраїнському, але сказано їх було по московському, бо сей патріот, як і більшість наших патріотів, балакає, звісно, по московському. Діти теж учать по мо-

сковському. Спитайтесь, на що так робить, то відмовить:

— Та, знаєте, ніяково якось.. Підростуть, то сами навчаться.

А діти підростуть та й зовсім одкинуться від рідного краю через своє московське виховання. А коли й не відкинуться, то все ж мови не знатимуть. Вони завикли змалку балакати тільки по московському, вчились по московському; живучи в місті, чують круг себе саму московську мову,— все ж це вкупі робить ім московську мову ріднішою над українську. І як що людина почне потім навіть учити рідну свою мову, то завсігди — і в розмові, і в писаннях — вона хоч і вживатиме вкраїнські слова, але становитиме їх по московському, конструкція фрази буде московська, через те, що дух мови української тій людині чужий, через те, що людина та хоч і балакає, хоч і пише по вкраїнському, але думає по московському. Винятків у нас дуже небагато. Ось через віщо мова у наших сьогочасних письменників часто й густо вкраїнська тільки зверху. Старі наші письменники писали краще від нас. Правда, вони вживали чимало москалізмів у лексиці (ім не ставало слів), за те конструкція фрази, синтакса, була в їх краща. Се й зрозуміло. Здебільшого ті письменники були або попи, або пани—се б то люде, що жили досі серед народу і, сами не помічаючи того, так звикли до вкраїнської ходи в мові, що вже не могли

сього позбутися часом і в своїх московських писаннях. Тепер же трохи инакше. Наша українська інтелігенція живе здебільшого по містах, село бачить инколи та не надовго, чує круг себе саму московську мову—се все робить такий вплив, що людина й сама не помічає, як форми чужі, московські стають їй мов своїми, вона починає вважати їх за свої і вживати в рідній мові. Через се мова, звісно, не кращає.

Торік у „Правді“ зауважено галицьким письменникам про те, щовони через лад підхилилися (в мові) під чужий вплив. *Не погано було б зауважити се також і нашим письменникам.* Д. Чайченко, правда, дещо про се каже, але мало. Тим часом ся річ вимагала б ширшого розгляду. Безперечна річ, що галицькі помилки в мові шкодять нашій мові навіть і на Україні наддніпрянській, бо є вже люде й тут, що переймають їх у Галичині да й собі вживають. Але безперечна також і та річ, що і *ті помилки в мові, які роблять письменники з України наддніпрянської, мають вплив і на письменників з України наддністрянської, особливо в Галичині.* Хоча не можемо не сказати, що збоку мови російські українці взагалі все ж стоять далеко вище за галицьких. Буковинські українці пишуть мовою взагалі чистішою, ближчою до спільного українсько-руського коріння, ніж галицькі. Деякі, напр., писання Данила Млаки (прозаїчні) мовою мало чим відрізняються від писаннів російських

українців. За те вірші і в галичан, і в буковинців—ніде правди сховати—не можна читати у нас, і се не через ті чи інші не вживані в нас слова чи форми, а власне через наголоси: вони часом дуже відмітні від наших. На се треба неодмінно звернути увагу та якось полагодити справу.

Таке сумне становище нашої мови в нас. Та се ще нічого було б, як би хоч усі українсько-руські діячі у нас писали, хоч і не зовсім гарною, але все ж українсько-руською мовою. А то деякі з їх лінуються просто навчитися своєї мови стільки, щоб могли нею писати. От, наприклад, уся наука в нас, навіть рідна історія—по московському. В старовину могли казати, що до таких річей ще наша мова не виробилась. Тепер уже сього казати не можна. За те кажуть тепер, що цензура нічого наукового по українському не пускає. Сьому правда, але правда також і те, що був час, коли цензура таки пускала наукові українські твори; от пустила ж вона історичні книжки Левицького, Драгоманова, географічні книжки Гамаліїни та інші. Коли так, то пустила б і інші. А чого не пустила б, те знайшло б собі місце в Галичині чи на Буковині. Правда, досі діло стояло так, що не все могло побачити світа і в Галичині. Зносини з нею були невеликі, часом не відала людина, куди і як вдатися. Ну, та се не велике горе, а важливіша перешкода була та, що не було засновано свого власного видавництва в Га-

личині (чи на Буковині), вдавалися ж здебільшого до галицьких редакторів. Ті ж часто відкидали навіть і путящі праці, і праці ті гинули. З багатьох прикладів наведу один. Д. Я. Ш. послав у Галичину чималу роботу: „Дещо про Україну наших часів та її поводитарів“, але роботу сю не надруковано. Частину її („Освіта на Україні“) надруковано вже в кінці р. 1885 в „Зорі“ з приміткою, що всієї роботи не можна надруковати, бо поки ся робота лежала недрукована, „цифри і факти, на котрих построені були виводи автора вже застаріли і змінилися“, тим просять автора переробити знову свою „многочисну працю“. Зрозуміла річ, що автор її не переробив—раз мабуть через те, що се робота зовсім не легенька, а вдруге тим, що мабуть не був певний, щоб і перероблену роботу не спіткала така доля, як і не перероблену. Таким побитом робота загинула. Таких прикладів можна було б набрати чимало і особливо стара „Зоря“ виявляла себе тим, що друкувала часом, зовсім нікчемні речі, відкидаючи инше, і се тяглося більш-менш аж доти, поки д. Василь Лукич узяв її до своїх рук і зробив путяще видання замість археологічних паперів.

Таким побитом нашим письменникам (се б то письменникам з України наддніпрянської) невідмінно треба було, *(та й тепер треба)*, заснувати в Австрії своє *самостійне видавництво*.

Тільки до сього ми ще не дорозумувалися...

Так чи инак там, але все ж можна сказати одно: мусять українські письменники писати по українському, а не по якому іншому. Тим ми цілком згожуємося з золотими словами, що промовив у 2-му числі „Зорі“ сьогорішньої д. Іван Степовик, пишучи посмертну згадку про Потебню:

„Гірко нам кидати грудку такої землі на свіжу могилу, та ще й земляка, та правда і ідея повинні завжди бути над усе. *Годі сподіватися Україні користи від московських, німецьких* (і всяких інших чужомовних—додамо) *творів про Україну*. Хиба вже не за досить посіяно нашими батьками на московській ниві?“

Се велико-правдиві слова і треба звернути на їх увагу нашим землякам, треба, щоб не заробити потім гіркого, важкого докору від рідного краю. А сей докір може бути, бо пишучи по московському, ми побільшуємо московську літературу—отже побільшуємо силу тим людям, які намагаються відняти в нас нашу національність; бо пишучи по московському, ми спиняємо нашу літературу, не виробляючи нашої мови; бо, пишучи по московському наукові речі, ми саме тим даємо змогу казати, що української науки нема і не може бути, а через те всякі спроби в сьому напрямку є річ непотрібна і заборони варта. Нам можуть казати: гляньте, он усі ваші вчені люде; ваші Костомарови, Потебні писали і пишуть по московському—зна-

чить, інакше й бути не може. Еге, ми певні, що не віднято б у нас тепер цензурними заборонами українську науку, як би наші вчені люде аж із самого початку почали писати не по московському, а по українському. А коли вони сього не зробили, то тим дали нашим антагоністам до рук зайвий шанс у борні, і одвічальність за се мусить лежати на їх. ✓

III.

Звісно, не всі і не всюди люде однакові. Проміж ледачим, недбайливим загалом української інтелігенції трапляються винятки, гарні винятки. Але й їх діяльності, як взагалі всій нашій діяльності, шкодить одна велика страшенна вада: наша несолідарність, наше невміння за для інтересів громадських зректися інтересів вузьких, особистих. Кудя не глянь, всюди бачиш яку велику шкоду чинить ся річ. Ми до того не солідарні проміж себе, до того індивідуалістичні, що часом і найпростішого діла гуртом не можемо зробити. Скоро зійдемося до якого спільного діла, зараз уже й починає виявлятися неоднаковість у поглядах, а далі і у вчинках. Найдрібніші питання про яке там *ться* чи *ця* в глаголах, викликають часом спірки, цілі дебати, немов би се була річ перворядної ваги. Де далі—антагонізм проміж членами одного якого небудь, навіть і невеличкого гуртка, що стоїть коло якої праці, виявляється все більш та більш і

доходить нарешті до того, що гурток сей розпадається і діло гине.

Ось через віщо у нас так мало зроблено досі. Ось через віщо наші гарні починання кінчаються здебільшого нічим, а часом так і злом. Ось через віщо царює в нас ренегатство. Еге, я наслідуюсь сказати і на тому обстоюватиму, що як би у нас було більш солідарности, як би кожен не почував себе таким самотнім, як би він знаходив собі підмогу та підпору в якій громадській групі, то не доходив би він так скоро до безнадійности і не покидав би він через сю безнадійність рідного поля, щоб іти на чуже. Доктор Штокман у Ібсена каже, що найдужчий той, хто зостається сам від усіх покинутих. Доктор Штокман, не вважаючи на ті прозаїчні обставини, серед яких ми знаходимо його в драмі—се сам Ібсен, се геній, обурений на дурноголовий загаль. І він каже правду, але ся правда годяща тільки геніям або у всякому разі надзвичайним людям. Звичайна ж людина так жити й робити не може. Їй треба підпори, їй треба знати, що вона не сама, а спирається на таку чи иншу громадську організацію. Досить знати, що се є, щоб стояти міцно в борні, (як що взагалі може боротися) і досить знати, що сього нема, щоб, і силу маючи, зневіритись, дійти до безнадійности і... до зради свого діла.

І саме це у нас і робиться.

Але відкіля ж се? Чому ми не досягнемо

хоч такої-сякої гармонії в поглядах та в учинках, хоч такої-сякої солідарности?

Найсамперед мабуть тому, що українець взагалі натура індивідуалістична. А друге, ось чому. Власне у нас нема української інтелігенції, а є тільки нарізні українські інтелігенти. Через віщо се, видко буде зараз, скоро ми придивимось до того, як у нас люде доходять до національного самопізнання.

Інтелігенція вся у нас змоскалена. Вчиться вона по московському, читає по московському, завсігди говорить сама і завсігди чує круг себе мову тільки московську; рідну ж мову в мужичих устах вважає за „хахлацкій жаргон“. Історичних українських традицій ніяких—замість їх або московський патріотизм, або нічого не вартий хисткий та мінливий лібералізм, або просто ніщо: їсть, п'є, спить, читає, ходить у театр людина та й годі, та й більш нічого, ніяких принципів. Відкіля ж тут візьметься національне самопізнання? Як дійде до його людина? Звичайно робить се Шевченко або яка инша вкраїнська книжка. Прочитає людина і як ще не зопсована, свіла, щира, то спиниться. Вразить її краса, правда. Почне думати... Почує може *випадком* яке прихильне слово про те, над чим спинилася... Прокидається і в самої прихильність. Як що обставини не будуть ворожі *виразно* такому напрямку, то раз розбуджена думка ітиме й дал тим же шляхом; здебільшого ж обставини бувають

ворожі і думка потроху замірає і нарешті зовсім уміра.

Але як що не вмре, то росте. Людина зацікавлюється, починає читати українські книжки. Починає вчити мову. Граматик, словарів, що надавали б вони якусь єдність нашій літературній мові, у нас досі нема. Вчиться людина сама з книжок. Які перші книжки потраплять їй до рук, ті зроблять запевне і найбільше вражіння, бо вони ляжуть підвалиною в тих студіях. Добре, як книжки писані мовою гарною; а як що ні? От, напр.. зараз таку людину несвідому нашої літературної справи, вразять результати порівняння двох мов: московської (що вона її так-сяк хоч практично знає) і української. Зараз здається людині, що московська мова така вироблена, а українська—зовсім ні. Почне людина дошукуватися українських слів на всякі розуміння абстрактні, то що; а замість щоб вчитися мови з народніх творів, з Шевченка, вдається до словарця, доданого до перекладу Андерсенових казок, або до „Словниці“ д. Піскунова, бо там ті терміни знаходить, хоча й такі чудернацькі, як *итильотар* (палітурник) *секотерень* (зшиток) *оскалина* (гримаса), то що. Зрозуміло, які основи мовні собі положить український націонал, так вчучися. Потім багато праці треба буде йому вжити, щоб тії науки позбутися. Але так чи инак—все ж людина та, вчучи мову, іде своїм шляхом, відмітним, часом і ду-

же—від того шляху, яким іде инша людина в сьому ж ділі. Що ж тут дивного, коли потім, як стрінутья ці дві людині, то виявляють часом надзвичайно неоднакові погляди на мову? І потім: як доходиш до всього своїм розумом, дак таке воно дороге здається те, до чого так важко часом працюючи досяг. Що ж тут дивного, коли кожен український інтелігент обороняє потім яке *ться* або *ця* далеко більш, ніж воно того варте?

Так як з мовою, так робиться і з усім иншим. Візьмемо, напр., українсько-руську історію—річ дуже важливу за для нашого національного самопізнання. Як виробляє собі наш інтелігент-патріот історичні погляди? Певна річ, що при сьогочасних обставинах він не почує правдивого слова з історичних катедр по наших університетах. Хоч і як би силкувався професор бути в своєму викладі українським націоналом (та й де такі професори, опріч одного-двох?)—але все, що він казатиме, невідмінно мусить виходити в світа тільки в одному мундірі, тільки в мундірі „едінаво неделімаво народа“ і слів „самостійна українська нація“ він сказати не сміє. Звісно, і те, що кажеться, робить користь, але все ж його мало, дуже мало на те, щоб виробляти повну національну самосвідомість у слухачах. Зостається коли так ще приватне читання. В йому знаходити мусить студент те, чого не знайшов в університеті, те, що там зоста-

лось недоказане або й зовсім неказане. Се ж тільки така людина може так робити, що потрапила до університету, а хиба ж усі туди потрапляють? Або коли й потрапляють, то хиба в кожному університеті стрінуть такого історика, якого їм треба, не кажучи вже про те, що нашим інтелігентам доводиться вчитися не тільки на Україні, але і в Петербурзі, в Москві, в Дерпті і т. д., де, звісно, не можна сподіватися викладів з української історії, та ще й в більш-менш українському національному дусі. Або коли й будуть такі виклади в українському університеті, то хиба кожен інтелігент наш їх слухає, а не іде на всякі інші факультети? Як би переглянути просвітні свідоцтва навіть у наших письменників, то побачити можна б було, що значна більшість їх або не була в університеті або тих викладів не слухала. Таким побитом можливість з університетської катедри почути про основи нашої історії трапляється, можна сказати, тільки деяким щасливішим одиницям з нашої патріотичної інтелігенції. Великий же загаль так таки й зостається без сього і може дізнаватися про нашу минулість тільки приватно читаючи історичні твори. Зрозуміло, що тут уже велику вагу має добір сих творів. Унас нема путящої повної українсько-руської історії, хочби й по московському, що могла б керувати таким читачем, показувати йому добрий шлях. У нас навіть нема якого систематичного покажчика з іс-

торії українцеві. Тим читання йде навмання, читається безсистемно: що потрапить на очі і зацікавить, те й читається. Тим часом історична наша література дає приклади великих різниць у поглядах, великого відхилення в цілком протилежні боки. Стоять бо з одного боку твори, де кожен козацький отаман та гетьман—національний герой та мученик; а з другого такі, як історичний памфлет (хоч і в кількох томах) під заголовком „Історія возсоединенія Руси“, що, наводячи на нові та цікаві думки, в той же самий час топче в багно нашу минулість, заляпує грязею те, що в інших народів поважають, як святощі, виявляючи якийсь дикий запал розбити й спалити без огляду, чи заробило воно сього, чи не заробило, те що досі шановано й поважано. Така велика різниця в поглядах не була б шкодлива, як би в нас на певному ґрунті стояло вироблене національне самопізнання; але в нас цього нема і тим таке становище нашої історичної літератури шкодить нам. Звичайний інтелігент, не маючи ніякого керовника, ніякого покажчика заплутується в сій плутанині з діаметрально протилежних поглядів і або зовсім зрекається надії виробити собі більш-менш певний погляд на нашу минулість (а через те й на сучасність), або кладе на сю річ безліч праці, поки дійде хоч до таких-сяких (далеко не завжди добрих) результатів. Зрозуміло знов тепер, як дуже мусять різнитися в кожного з нас наші

історичні погляди, коли кожен з нас доходив до їх самотнім шляхом. Зрозуміло також і те, як мусять різнитися і погляди на нашу сучасність бо ж від того, як ми дивимось на минулість, в значній мірі залежить і те, як ми розуміємо сучасність і яку мету собі в її становимо. І що ж тепер дивного, коли у нас завсігди така незгода, така несолідарність? Кожен з нас, розвиваючись яко вкраїнський націонал, ішов своїм шляхом і, опріч літератури, майже не мав іншої помочи від земляків. Кожен з нас через те й виробив свої особливі погляди й завички і дуже часто такі, що погодити їх, призвести до гармонії з поглядами інших українських націоналів майже неможливо або дуже важко. То ж кожен з нас і ставши до діла буде тягти „не в один гуж“, як давно вже сказав українсько-руський патріот. (На превеликий жаль його „Дума“ і досі єсть правдивою копією з нашої діяльності!)

Але цього не було б, як би були які осередки, що купчили б коло себе інтелігенцію, еднали її і в поглядах, і в ділі, давали б їй більш-менш один напрямок. Таким побитом виходить, що наша негромадськість, розрізненість взагалі робить те, що й в тих випадках, коли люде хочуть згуртуватися коло якого спільного діла, вони все ж не можуть скласти з себе більш-менш одностайної спілки, щоб робити в якому одному напрямку. Виходить дещо взором невихідного кола: розрізненість у поглядах родить

розрізненість у громадській діяльності; а розрізненість у громадському житті і через те необхідність до всього дорозумовуватися самотужки родить розрізненість у поглядах і т. д. без краю. Виходить, що мусимо шукати якихсь глибших причин такому становищу речі. На нашу думку, минаючи взагалі нашу індивідуалістичну вдачу, що про неї вже казано,—таких причин найголовніших дві. Одна з їх загально-російська, а друга—спеціально-українська. Перша та, що наша українська інтелігенція єсть частиною всеросійської інтелігенції, а друга та, що наше національне самопізнання стоїть надзвичайно низько.

IV.

Я натякнув у своєму третьому листі, що українські націонали в Росії єсть частиною всеросійської інтелігенції і яко такі мають на собі значну частину всіх тих властивостей, якими визначається та інтелігенція. Щоб краще зрозуміти, які то властивості, чи шкода, чи користь од їх нашому ділові—глянемо хоч трошки на те, яка та російська інтелігенція.

Був час, коли в Росії все відживало, все почувалося з піднятим вгору духом. Се була „епоха великих реформ“, як звать той час москалі, се був кінець 50-тих і особливо початок 60-тих років. Розбуджена живущим повівом з західної Європи думка в російського інтелігента

віджила, почала працювати, почала вимагати інших обставин життьових—одмін, реформ. І вони сталися, хоч і не такі широкі, як сподівалися. Ставшися ж реформи сі, відміни, не могли знов таки не будити думки, не примушувати її зростати і вглиб, і вшир. І отоді й побачили люде інші обрії, опріч обріїв всеросійської касарні з блощицями та з тарганями по стінах та по стелі. Наймолодчі, найжвавіші кинулись до праці, а за ними відживали й старі. Здавалося, що справді новий день занявся Росії, засвітило нове сонце, що не мало нічого спільного з тим „дозволеним цензурою“ сонцем, яке досі істніло в смердючій касарні, істніло мов тільки на те, щоб доводити, що до *такого* сонця не варто й пориватися. Ні, се було нове сонце, се був новий світ!.. Та, на лихо—не надовго..

Минуло кілька часу, і вже реакція почала себе виявляти. Знов почулись голоси, що касарня—найкраща за всі степи-поля, луги-ліси, моря-озера. Де далі, ся реакція все дужчала, все міцнішала і хоча іноді, на деякий, недовгий час і мусила попускати віжки, але потім таки робила своє і в наш час запанувала вже знову.

Не можна обвинувачувати за сю реакцію самий уряд. Так саме, як в справі реформ, уряд (як то буває *завсігди* і *всюди*) змушений був до того, що зробив, дужим могутним рухом, пориванням нашого громадянства (суспільности), так саме і звернувши потім на шлях реакційний, він

тільки скорявся, сам того не помічаючи, не менш дужому натискові того ж таки громадянства. Таким побитом неможна обвинувачувати уряд за реакцію; цілком стільки ж, як і він, винне в сьому і російське громадянство.

Але як же це сталося, що те громадянство, яке довело уряд до реформ, направило потім його на шлях реакційний? Трапилось це дуже просто: не стало моральної та розумової сили.

Довгий, важкий був гніт от смердючої касарні. Не міг він не псувати людей. І люде псувалися, псувалися без краю. Доживалися до того, що губили вигляд людський, зрекалися всяких людських почувань та прав. Навіть більше: не розуміли вже, як це можна мати сі почування та права. А хто розумів, у кого ще ясніла в душі іскра святого вогню, той стогнав з безнадійности... Але потроху, потроху почала розжеврватися та іскра, потроху почала зростати вільна думка. спершу ховаючись по закутках, а де далі, все більше та більше виявляючись на світ Божий. І нарешті зросла до того, що цілі громадські маси обняло одно могутне почуття, одно палке поривання розбити, розвалити смердючі стіни. І се поривання було таке дуже, що стіни ті впали.

Тепер треба було іншого. Тепер треба було будувати щось нове, краще. На се вже мало було почувань та пориваннів, на се вже треба було упертої, видержаної, дисциплінарної громадської праці. А де ж російський інтелігент міг звикну-

ти до такої праці? Ніде, бо він її ніколи не робив! Російський інтелігент, навіть найкращий все таки в дійсності був Гоголів Тентетніков. Він міг, обнятий запалом, вчинити навіть який подвиг, але на систематичну щоденну працю в його не ставало видержки, упертости. І ось, поки ще той запал не простиг, поки ще поривання не стихло, дещо робилося. Але де далі, запал усе простигав, поривання все замірало і робота робилася байдужно, або вже й зовсім не робилася. Тоді заворушилася багатьом у душі думка: чи й можна тут що зробити? та чи й краще се буде? Прийшла реакція, *реакція в почуванні*: після високого піднесення в почуваннях відповідно глибокий занепад—річ цілком натуральна. Оттоді знов почули свою силу всі ті таргани та блошиці і кинулись на того, кого не любили. Обскуранство знов почуло, що воно ще живе і може боротися. І які щасливі результати! Скільки зрад, скільки покинутого діла! Картина відразу відмінилася. Обломов та Тентетніков давно вже солодко спали, забувши про всякі поривання; і „отцы“ і „дѣти“ мусили сидіти мовчки з зв'язаними руками—тільки Рудін з Чацьким ще щось деклямували, але й вони зараз же стихли, скоро почувся могутний голос: „А, самоварники — жаловаться?!.. вотъ я васъ рракальи!!..“

Як і у всякої малокультурної інтелігенції— у інтелігенції російської дуже мало сталости в

поглядах, дуже мало таких вірувань, що за їх вона готова боротися до загину. Дуже мало!.. Той, хто вчора лизав чоботи Лассалеві, — сьогодні саме те робить Каткову. Тепер саме такий час, що чоботи лижуть Каткову; але ніхто не може ручитися, що завтра не буде виголошено і на Каткова „анахтема!“ Поруч із сим істніє і такий напрямок, що йому байдуже і про Каткова, і про Лассалю, і про всякі там „ідеали.“ Люде сього напрямку навіть і не турбуються шукати „мети розумної в житті,“ а кажуть навпростець, що живуть на те, щоб зазнати яко мога більш од життя всякої втіхи—починаючи від гарної їжі. Се б то живуть життям звірячим, як що мати на увазі внутрішнє значіння та зміст того життя, а не позверховні форми. Сей напрямок панує тепер і в російській літературі — молодій. Кажуть навпростець, що час героїв минув, що мусимо брати життя, як воно єсть і вдовольнятися з того, що єсть, не рвучись у хмари. Всякі високі ідеали — нісенітниця і брехня, важливе тільки реальне життя. В перекладі на мову практично-життєву се визначає: все чор-зна-що, опріче мого черева і взагалі мого тіла. Зрозуміло, що люде з таким напрямком не зважають на те, кому вони служать—чи Каткову, чи Лассалеві. Вони служать там, де більш є змоги вдовольнити свої черевні потреби—се б то служать тому, хто має силу більше платити. А як тепер має силу і більш платить Катков, то вони й слу-

жать Каткову; хоча як що завтра вб'ється в силу Лассаль, то вони нічого й проти Лассалья не матимуть. Істніє серед сії інтелігенції ще й третя група—людей більш-менш ідейних, людей, що зберегли чесні та ліберальні традиції 60-тих років, „епохи великих реформ“. На сих людях лежать усі надії російської держави на краще життя, на життя людське. Сі люде одиноко з лицарською сміливістю держать ще свої прапори права та правди, і на їх з повагою дивлються очі всіх чесних людей у Росії. Але на превеликий жаль, сих людей тепер небагато, до того ще вони порізнені і так саме несолідарні, як і ми, українці-націонали. Тим вони можуть тільки *стояти*, а про перевагу яку ім нема чого поки й думати. І отара, що живе тільки задля свого черева, все ж зостається у нас найдужчою і всьому дає тон.

Зрозуміло, що при такому нігілістичному напрямку, що панує серед усієї російської інтелігенції, зостається дуже мало змоги вироблятися та формуватися групами інших колірів, групам, що признають ідеал і бажають йому слугувати. Люде з сих груп все таки „плоть од плоти“ тії нігілістичної інтелігенції і не можуть не мати тих властивостей, які має та інтелігенція. Вони не можуть не бути мінливі в своїх поглядах, не можуть не бути хитливі в пересвідченнях. Духовий настрій у їх мусить бути нижчий від такого, якого треба за для доб-

рої громадської роботи. І сьому настроєві легко впасти ще нижче, або повернутися зовсім на инший шлях. Се все відбивається і на наших українцях-націоналах. І вони хитаються, не знають, на яку ступити.

Націоналізм... Ну, а от кажуть ще космополітизм?.. Кажуть, наче б то він ширший від націоналізму?.. Або хоч оце: боротися... А як не поборемо?.. Та й потім: а „культура центрів“? Кажуть, ніби вся сила сидить в „культурі центрів“ і ті центри все поглинуть... і т. д. і т. д. без краю. Вони і вірять, і не вірять, вони ні теплі, ні холодні—і через те саме вони і мало здатні до всякої взагалі діяльності самостійної. Не диво отже, що в нас так мало робиться, не диво отже, що ми такі несолідарні. Вся російська інтелігенція (опріч небагатьох винятків) безвірна в найширшому розумінню сього слова і на слова *добро*, *правда* завсігди можна тепер почути погордливе питання: а що таке *добро*? *правда*? Оця безвірність одбивається і на нашій національній інтелігенції і *оце єсть те зло, що з ним мусимо ми з усії сили боротися.*

Невиробленість наших національних поглядів взагалі, низьке наше національне самопізнання, звісно, можуть тільки спріяти такому становищу річей. А що наше національне самопізнання стоїть дуже низько, то про се нема чого й казати. Але все ж мушу навести кілька фактів, озирнувшись навіть трохи назад—навес-

ти їх на те, щоб не здалися мої слова безпідставними.

V.

Більш-менш певні свідчення про те, як виявлялося наше національне самопізнання в новій літературі на Україні наддніпрянській, починаються тільки з того часу, як ся література покидаючи мало відомі рукописні зшитки, еднається з друкарнею—се б то з Котляревського. На се мені можуть, звісно, сказати, що й тут певність ся невелика, бо вже ж цензура не дозволила б казати всього, що схотілося б може декому висловити. Цілком згожуюсь з цим, одначе зауважую, що коли не можна було всього *казати*, то була цілковита змога того, чого не хочеш, *не казати*. Цю увагу роблю я не дурно і прошу мати її на бачности.

Так ось озирнемось назад та, починаючи з Котляревського, послухаємо, що кажуть наші письменники, наші єдині поки національні привідці на Україні наддніпрянській, що вони кажуть про нас, яко про націю, яке в їх національне самопізнання.

Найсамперед мушу зауважити, що я ніяк не можу згодитися з давно вже висловленою відомою думкою, мов би то Котляревський зневажав українську народність, глузував з неї, бо глузував з українського мужика. Не можу згодитися тим зараз, що народність і мужик зов-

сім не одно,—тим можна сміятися з мужика, зовсім не глузуючи з народности. Потім—я не бачу навіть і того, щоб Котляревський глузував із мужика. Життя Котляревського мало нам відоме, але з того, що відомо, не видно, щоб у його була панська погорда до мужика—навпаки: та річ, що він, *пан*, сто років назад вдягається в свиту та й іде етнографувати серед народу. Свідчить про зовсім інше. В драматичних Котляревського творах ми не добачаємо ніякого глузування з мужика. Навпаки, в „Наталці Полтавці“ в сцені, де Петро оповідає про театр, Котляревський повстає проти тих, що не так, як треба, малюють у своїх творах український народ. Навіть в *Енеїді* можна показати на такі місця, де він, малюючи пекло, велить панам возити на собі дрова та терпіти від чортів підганяння залізними ціпками за те, що вони:

Людам пільги не давали

І ставили їх за скотів

За те їх.... там мордували

І жарили зо всіх боків.

Котляревський садовить у пекло усіх „старшин, панів, підпанків, цехмістрів, радних, бургомістрів, суддів, писарів“ за кривду над бідними людьми. Ні, Котляревський любив свій народ та свій край і *свідомо* почав писати по українському. Що ж до *Енеїди* всієї, то всякий згодиться, що в їй стривається дуже багато зайвої грубої карикатурности. Залезало се найсамперед від того,

що Котляревський не міг одірватися від свого ґрунту, і його *Енеїда* була молодчою родичкою тим грубо карикатурним інтерлюдіям та інтермедіям, де український мужик мало не завжди був превеликим дурнем. Трохи чи не вони ж нахилили Котляревського і до *пародії*, а не до якого іншого літературного жанру. Пародія ж через свої властивості неминуче вже нахилилася до карикатурности і дуже легко було перейти межу в цьому напрямку. Котляревський перейшов, і його пародія стільки карикатурна, скільки Віргіліїв первотвір велично-поважний. Ось на підставі всего цього ми й не можемо бачити в *Енеїді* ніякого глузування з української народности, нічого антипатріотичного. Ні, Котляревський був український патріот.

Еге, се так. Але як же сталося те, що він написав таку річ, як „Ода до князя Куракина? Як міг український патріот написати такий повний грубої підлесливості панегирик російському бюрократові? Як він міг з погляду свого українського патріотизму вславляти князя Куракина за те, що той „стрічками скручен“, що на йому „мов на чуду, де не глянеш—все хрести,“ що „нельзя зглянуть очима на жупан (його) за звіздами, як на сонце серед дня“; що „від стрічок шигнеться“, що „іззаду ключ товчеться?“ Як він міг звати сього урядовця „паном і батьком“ українському народові і прохати його „багацько, по панувати“ над сим народом?

Так саме й другий наш письменник. Хто читав, як Квітка обороняв українську мову, хто читав його українські повісті написані з *свідомою метою*: підняти занепалу українську літературу,—той згодиться, що не можна не назвати його українським патріотом ще більш може, ніж Котляревського,

Отже хто перечитає писані про московському твори Квітчини, той побачить дещо інше. Він побачить, що Квітка не менш палкий патріот і російський, московський. Щоб упевнитися в цьому, досить прочитати в IV томові харківського видання його творів статтю „Городъ Харьковъ“. Щоб одразу зрозумів мій читач, яким духом ся стаття дише, я наведу оце місце з неї:

„Сыновья (харківських українців) завидовали отцамъ своимъ, лобызавшимъ руку Екатерины Великой (се ту руку, що знищила вкрай українську автономію та повернула стільки народу в кріпацтво!), черезъ 50 лѣтъ въ той же самой залѣ (у Харькові), съ тѣмъ же вѣрноподданническимъ благоговѣніемъ и восторгомъ удостоились лобызать руку Государыни Императрицы Александры Феодоровны“ (Соч. Г. О. Квитки. Харьк. 1890. IV. § 489).

Після сього нема нічого дивного, що Квітка в „Листах до любезних земляків“ (у першому розділові) вславляє тодішній російський лад, тріхи чи не обороняючи кріпацтво, а про того, хто завдав у неволю нашого великого поета, каже:

„Як Бог на небесах, так Він у нас на Землі!“ (звідти ж II, § 309). Ба, Квітка навіть свого предка, що від його рід Квітчин почався, силкується зробити москалем і примушує його, виявляючи московський патріотизм, називати Харьків Харьковом наче б то тим, що річка Харьків (від неї б то й місто наменовано) тече з Московщини (Звідти ж. IV. „Основаніє Харькова“ § 416),— хоча сам же статією „Городъ Харьковъ“ доводить, що нічого такого навсправжки не було, а що се він тільки вигадав через свій московський патріотизм (див. т. IV, бік 495). Через сей же мабуть патріотизм він, націонал, зважується в „Божих дітях“ казати про національну борню польську, що се „Ляхи ні з чого більш, як з жиру, показались мов собаки, та здуру, мов з печі, задумали відбиватися“. (звідти. ж. II, 23).

Такі саме „толерантні“ відносини до ляхів і в Гулака-Артемівського та в пізнішого діяча— у Стороженка. Перший у своїм вільнім переспіві IX оди Горація („Кіевск. Старина“ 1888. V, 206) каже про польське повстання 1830—31 років:

Бач, ярепудова збентрежилась ляхва!

Бач, гирі, бач чого вискривій заманулось!
і страшенно радіє, що тепер уже „поминай ляхів, як звали!“ що „Хведорович наш (то б то: російський генерал Паскевич) з них (з ляхів) видавив весь жир“—і так далі—все так саме людяно та братолюбно!

Трохи пізніше він пише по українському двоє віршів на тему:

„Громъ побѣды раздавайся,
Веселися, храбрый Россъ!“

Та й не „Россъ“ навіть, а простісінько «Москаль», бо в тих віршах, написаних з приводу ганебної для урядової Росії так званої „крымской кампанії“, він, ні трохи не вагаючись, уславляє „Москаля“ та „московскихъ ребятъ“ за те, що вони так гарно турка б'ють—додамо ми від себе—„своими боками“, як кажуть москалі. (Див. Київск. Старина, 1887, XII).

Пізніше, з приводу останнього польського повстання, в такому саме московсько-патріотичному дусі писав про ляхів і Стороженко (у „Вѣстникѣ западной Россіи“ по московському). Не згірш за якого Шигарина він знущається з польської любови до „какой то идеальной ойчизни“ і взагалі каже про ляхів так, що навіть відомий д. Петров у своїй теж відомій історії української літератури XIX в. добачає в його „чисто полицейскія воззрѣнія“.

Нема нічого дивного, коли якийсь Родина р.р. 1850 та 1852 молиться нікчемними віршами на того, хто збавив віку Шевченкові і це саме тоді, як наш великий поет гинув у засланні („Мова з України“. Зложення С. М. Родини. К. 1858 бк. 2 та 5); але трохи дивно, що московські патріотичні бакханалії вчиняють передні, значні українські письменники. Отуг треба

згадати те, що я казав попереду: через цензуру не можна було всього казати, але можна було мовчати. От же мабуть нашим землякам не спадало тоді сього на думку, і вони виявляли такий московський шовінізм, що й москалі позаздрили б. І зауважити треба, що се зовсім не те, що, наприклад, Куліш у передмові до московського видання своєї „Черної ради“ доводив „нравственную необходимость слиянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ“. Ні, свідомість такої „нравственной необходимости“ зовсім не вимагала ні ідолопоклонства, ні гидкого ворогування до ляхів—а се був просто сервілізм, рабський дух, що примушував та й досі примушує наших земляків самих себе бити, щоб догодити «начальству». Тільки сей рабський дух і міг примусити Корсуна в своєму „Снопові“ доводити, що краще мати на собі „вузду“ а коло себе, „погонича“, ніж не мати їх! („Іст. літ. р.“ Огон. Зоря. 1887, бк. 241)

Які ж одначе спеціально вкраїнські національні ідеали були тоді в наших письменників? Найсамперед була плутаниця, що примушувала Квітку відрізняти „украинцовъ“ від „малороссіянъ“ (Сочин. IV. 459), а Метлинського, в віршах „Пожар Москы“ („Думки и пѣсни „А. Могили.“ 101) звати Москву „рідним краєм“. Потім був галушковий український патріотизм і він примушував радіти, згадуючи про „козаченьків“, що „всюди залицялись“ про „батька Богдана“,—

Як Польщу він колись трошив,
 Де ні піймав ляхів—душив (Мєвко Ма-
 теринка); про „наших“, що
 „з треклятих недовірків
 Шкуру іздирали“ (Корсун)

та про те, що наче б то й досі „серце козаць-
 кєє не боїться турків, да не тільки турків, а й
 самого найстаршого чорта!“—Потім ішли відо-
 мі радощі з приводу „добрих галушок“ (саме
 тих галушок, що їх ті добродії, будши панами,
 ніколи не вживали), „смашного сала“, „чорно-
 брових дівчат“—і всього такого—радощі, звісно,
 з дозволу цензурного.

Але так, чи инак, се все ж була любов
 до рідного краю і вона доводила часом і до гар-
 них діл: до дбання про рідну літературу, до за-
 ходів коло народньої просвіти. Як же могла по-
 годитись любов до рідного краю з любов'ю до
 тодішнього російського режиму? До режиму,
 що нищив українські заходи, що нашого наці-
 онального генія і краших наших людей завда-
 вав у неволю. Як могло погодитися дбання про
 мужицьку просвіту з вихвалюванням тодішньо-
 го кріпацького ладу в Росії (Листи до любез-
 них земляків)? Як врешті можно було погоди-
 ти бажання вдержати свої українські національ-
 ні права (чи хоч частину з їх) і ту дикість, з
 якою не признавано, віднімано їх у ляхів?

А тим це все погожувалося, що в тодіш-
 ньому вкраїнському діячеві сиділо дві душі: од-

на українська, а друга—російська. Українську душу йому дав рід, почування любови до рідного краю, любови до своєї мови, до свого народу; російську душу давало йому російське життя, російська урядова служба, бюрократична прихильність до ласки, яку виявляло російське начальство. Ото його, тодішнього російського інтелігента і тягло і туди, і сюди—і до рідного краю, і до „Станислава на шию“; хотілося і рідному краєві послужити, і того, від кого „Станислав“ той залежить, не прогнівити. Тут, звісно, на поміч збірались і „общерусській великій народь“, і „указанія исторіи“, і „общерусская культура“, і „громъ побѣды раздавайся“,—і всякі інші такі прегарні сторії, вживані звичайно тоді, коли треба вчинити який компроміс. Та й компроміс цей чинено навіть *несвідомо*, і тодішні українці за отими „общерусскими“ етикетками навіть і не помічали, що вони його чинять—так густо тих етикеток наліплено було, що з під їх не можна було розібрати, що таке справді єсть сей факт.

Таким побитом багато плутаного, невиразного і зовсім неправдивого було тоді в національних поглядах у наших найчільніших діячів літературних. (Про звичайну, так звану, інтелігенцію нема вже чого й казати! Де вона могла набратися правдивих національних поглядів, коли поглядів тих не було і в просвітних проводирів її?)—Вся ця плутаниця була зовсім не та-

ка, щоб з неї легко можна було виплутатися, легко виробити собі правдиве національне українське самопізнання. Можна певне сказати, що звичайне з його й не виплуталось би ще довго і дуже довго, як би йому на поміч не прийшов той, хто завжди йде своїм шляхом і хто розрубує плутанину, коли її не можна росплутати—геній. Таким генієм був наш національний пророк Тарас Шевченко.

Мені доводилось стрівати такі думки, що мов би то Костомаров та Куліш навчали Шевченка, показували йому шлях. Се б то: показували шлях тому, хто сам його знайшов і втворював.

Ми маємо певні свідчення, що вони не показували йому шляху. Шевченко познайомився з Кулішем р. 1844, а до сього року вже написані були такі речі, як „Перебендя“, „Гамалія“, „Тарасова ніч“, „Гайдамаки“ та інші. Хто не побачить у їх широкого геніального помаху, хто не почує в їх нового національного слова, той може бути певний, що він ніколи не розумів генія. Та й сам. Куліш у передмові до „Хуторної поезії“ каже, що Київська громада дивилась тоді на Шевченка, як на якийсь небесний світильник і самому Кулішеві сяєво його, Шевченкового, духа було чимсь надприроднім.

Так саме було й з Костомаровим. Року 1844 Шевченко пише „Сон“, „Чигирин“; року 1845 „До Основ'яненка, „До мертвих, живих ;

ненарождених земляків моїх“, „Заповіт“, Розрита могила“, „Кавказ“. І тільки тоді вже стрівається з Костомаровим.

Костомаров у „Воспоминаніяхъ о двухъ малярахъ“ (у „Основі“) казав, що стрівся він з Шевченком р. 1845, але в згадках про Тараса в місячнику „Русская Старина“ каже, що се було по весні р. 1846 („Рус. Старина“, 1888, III, 597). Саме так каже він і в своїй автобіографії („Литературное наслѣдіе Н. И. Костомарова. СПб. 1890, 63). Та так воно й є справді, коли порівняти сю дату до інших.

О. Огоновський у своїй історії української літератури каже, що Шевченко тільки перенявшись гуманними ідеями товариства Кирило-Меѳодієвського „став виявляти правдивий патріотизм український“ і написав „Сон“ та „Кавказ“ („Зоря“ 1888, 120), а також „Івана Гуса“ та Дружнєє Посланіє“. Тут якась помилка. Коли не помиляємось, „Сон“ написано ще р. 1844; „Кавказ“, „Івана Гуса“ та „Друж. посланіє“ р. 1845, а Кирило-Меѳодієвське братство заснувалося тільки р. 1846. (Огоновський, Зоря, 1888, 201) і саме аж на рідзво р. 1846 (див. книгу М. Чалого бік 58). Таким побитом про вплив Кирило-Меѳодієвського товариства на національні погляди Шевченкови не можна говорити: сі погляди виявились ще раніше; та й загально-слав'янські ідеї не нові були тоді Шевченкові, бо вже в „Гайдамаках“ плаче він, що „старих слав'ян діти“

впилися братньою кров'ю, а року 1845 пише своє „Дружнє посланіє“ та „Посланіє до Шафарика“. Ні, не Костомаров на Шевченка, а Шевченко на Костомарова впливав, Шевченко Костомарову сказав нове нечуване слово, Шевченко показав Костомарову шлях. Це саме каже й Костомаров у своїх „Воспоминаніяхъ о двухъ малярахъ“ (Основа, 1861, IV) про першу свою знайомість з Шевченком (подаємо в певному перекладі):

„Тарас Григорович попрочитував мені свої ненадруковані вірші. Мене обняв страх: вражіння, яке вони чинили, нагадало мені Шіллерову балладу: „Запнутий саїський ідол“. Я бачив, що муза Шевченкова роздирала завісу народнього життя. І страшно, і солодко, і боляче, і сп'яняюче було зазирнути туди!! Поезія завжди йде попереду, завжди зважується на сміливе діло; вже слідком за нею йдуть історія, наука та практична праця. Легше буває останнім, але важко першій. Дужі очі, міцні нерви треба мати, щоб не осліпнути або не впасти непритомним од раптового світу правди, приязно схованого від спокійного стовпища, що йде второваним шляхом проз таємничу завісу і не знає, що ховається за тією завісою! Тарасова муза прорвала якийсь попідземний закоп, що вже кільки віків замкнено його багатьма замками запечатано багатьма печатями, засипано землею, навмисне зораною і засіяною, щоб-

сховати від потомків навіть згадку про те місце, де є попідземна порожність: Тарасова муза сміливо ввійшла в ту порожність із своїм негасимим світом і зробила за собою шлях і соняшному промінню, і свіжому повітрю, і людському бажанню знати". (б. 49).

Досить, здається. З сього видко, *що* був батьком нашому національному самопізнанню, перед *ким* ми повинні схилитися, як перед недосяжним і досі генієм, *чия* колосальна постать знімається аж до неба, аж туди, де довішні зорі вінчають своїм осяйним вінцем чоло нашому пророкові.

VI.

Які ж національні ідеали у Шевченка?

Найсамперед мусимо перестерегти читача. Ми цілком не згожуємося з тією думкою, мов би то в Шевченка, в його національних поглядах, можна відрізнити два періоди: період, як український патріотизм був у його, як каже д. Огоньський, з „старокозацькою закраскою“ і період, як він збувся тієї „закраски,“—се б то: „перенявся живо гуманними ідеями товариства Кирило-Мефодієвського“. (Огон.) Тільки тоді наче б то з'явилася в його думка: „Хто взяв волю України?“ і тільки тоді витворився в йому „антагонизм до царизму“ та „правдивий патріотизм український.“ Як ми вже казали, цілковита помилка єсть—вважати, що Костомаров та товариство Кирило-Мефодієвське відмінили погляди в Шев-

ченка; а друге: Шевченко справді відмінив свої погляди на старшину козацьку, на гетьманів (хоча і не всіх), але завсігди був він прихильний до гетьманщини, яко до автономної форми політичного життя українського; а ще більш прихильний він був до народніх козацьких рухів, хоча завсігди розумів і все те зло, яке повставало з їх (див. хоч „Гупалівщину“ в „Гайдамаках.“) Ні, Шевченко завсігди був „козакофілом“ і се виразно. доводиться тим, що він одного року поруч з „Дружнім посланієм“, де зве ясновельможних гетьманів „варшавським сміттям, рабами, підніжками, грязею Москви“,—пише і до Основ'яненка, де каже:

Не вернуться сподівані (козаки),
 Не вернется воля,
 Не вернется козачина,
 Не встануть гетьмани,
 Не покриють Україну
 Червоні жупани.

(І через те Україна—)

Обідрана, сиротою
 Понад Дніпром плаче...

І потім Шевченко пише такі твори, як „Сон“ (другий „Сон“ р. 1847), де зве козацьку славу, „великою славою“, „Чернець“ (1848) „Не знаю, як тепер ляхи живуть“ (1848), „Ой чого ти почорніло“ (1849), „У неділеньку святую“ (1849), „Швачка“ (1849), „Заступила чорна хмара“ (1850), „Буває в неволі иноді згадаю“ (де каже, що

вкупі з козаками лягла українська воля. (1850),— твори, що в їх уславляє він ту ж таки козаччину. Таким побитом Шевченко ніколи не зрікався своєї старовини, він своїм геніяльним оком уздрів той пункт, з якого треба було дивитися на нашу минулість, і став на йому. Його геній наштемповує ганебним клейном тих, хто був „грязею Москви“ та „варшавським сміттям“, ганить людей, але він цілком обстає за загальним національним рухом, що мав своєю метою загальнолюдську та національно-українську волю. Він не продає цих святощів за „шмат гнилої ковбаси“, який здався декому „вищою культурою;“ він виявив народньої волі та національної самосвідомості (виявленої хоч би і в такій недосконалій формі, як гетьманщина, Січ) не зрекається за-для руйновничого деспотизму того „Первого“ і тії „Второї,“ про яких він каже у своїм „Сні“ і до яких ми літ з десяток назад прочитали (ой сором!) по українському написані грубо-підслесливі оди, що нагадали нам старі панегирики українським панам або „Оду до князя Куракина“.

Ні, Шевченко не відривається від нашого історичного ґрунту, бо знає, що сього не можна робити, бо бачить добре свій національний стяг тоді, як його ніхто ще не бачить; бо він, Шевченко, є фокус (світозбір), що в йому зійшлися всі проміні народнього розуму, почування та сподівання; бо він єсть той, що сам один у своїй душі містив усе те, що містили мільйони намуче-

ного неволею українського народу, бо він єсть той, кого ми звемо—геній.

Еге, ми ще раз і ще кажемо, що, не вважаючи на дрібні вади в його творах (*) (у кого є твори без вад?), Шевченко своєю національною самосвідомістю єсть геній, а своєю незмірною вагою, значінням у справі національно о відродження свого іідного краю єсть з'явищем феноменальним, єдиним, може, на світі. В той час, як його попередники ледві насмілювались у своїх творах згадувати про українську самостійність, а коли й згадували, то розуміли її не як самостійність нації, а яко самостійність (дуже невелику) частини „єдинаго и недѣлимаго русскаго народа, “самостійність з ласки сєго „єдинаго“ народу, чи то б то „старшаго брата“,— Шевченко виразно становить у своїх творах самостійність нашу яко нації.

Він спершу обнімає оком усі слав'янські народи і розуміє їх як одну сем'ю, народи ті вважає за братів і плаче гіркими сльозами, бачучи, як вони роз'єднались, як „старих слав'ян діти впились кров'ю“ („Гайдамаки“). Він бажає,

Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами
І синами сонця правди
І еретиками
Оттакими, як Констанський

(*) Про які так охоче дехто останніми часами балакає.

Єретик великий!..
 Мир мирові подарують
 І славу-во віки!..

(„Посл. до Шафарика.“)

Він дякує Шафарикові за те, що той звів „в одно море слав'янської ріки“—показав їм шлях до єднання, до спільної діяльності, показав їм спільну мету. Нема чого доводити, що Шевченко признає за кожним слав'янським народом право на цілковиту національну самостійність і найсамперед признає її за українсько-руським народом. Він гостро береже цю самостійність од усяких заходів чи з польського, чи з московського боку і зовсім не спиняється перед марою того „єдиного недѣлимаго“. Бувши прихильником цілослав'янського єднання та братання, він, скоро забачає, що таке єднання з одним братом, з москалем, стає вже не братанням, а неволею,—зараз же повстає проти всяких „єдинствъ та недѣлимоостей“ і не вагається обвинуватити Богдана Хмельницького за те, що підхилився він під московську руку.

Ой Богдане, Богданочку, (каже Україна)

Як би була знала,—

У колисці б придушила,

Під серцем приснала!

Поет гостро виступає проти всякого деспотства взагалі (див. „Царі“ та инш.) і проти деспотства тодішнього російського режиму—зособна. Він малює нам образ сього деспотства в своїй поемі „Сон“, оповідає про страшні кривди

які вчинено Україні і виразно бажає, щоб вернули їй прирощенні її права, яко нації. Він бачить, що до такого становища, в якому стоїть Україна, довели її власні ледачі проводирі і не вагається здатися непатріотичним, сказавши землякам:

Все розберіть та й спитайте
Тоді себе: що ми?
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?

То й побачите, що:

Ваші славні Брути—
Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пани,
Ясновельможні гетьмани! („Посланіє.“)

Се одначе не перешкожає йому оступатися за тих із сіх гетьманів, у яких він бачив виразну думку про національну самостійність українську. Так, він уславляє за се Петра Дорошенка („Заступила чорна хмара“). Але він небагато таких бачить, і та річ, що деякі з їх уміли „ляхів трошити,“ зовсім не веселить його так, як перших письменників. Зовсім не так, як Квітка або Гулак-Артемівський, радить він землякам не радіти з своєї наче б то переваги над Польщею:

Чванитеся, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала
Та й вас роздавила! (Звідти ж.).

Таким побитом не радіти, а хиба сумувати
 треба з сього випадку, бо ані ляхам, ані україн-
 цям з його користи не було і нема: обох се до-
 вело тільки до неволі національної:

Чого ж ви чванитеся, ви,
 Сини сердешної України?
 Що добре ходите в ярмі,
 Ще лучче, ніж батьки ходили?

Сміливо зве поет своїх земляків рабами,
 сміливо обвинувачує їх, а не кого іншого, за
 ту недолю, яку терпить рідна країна:

Гірше ляха свої діти
 Її роспинають!

Поета не одуриш ніяким позверховним па-
 тріотизмом. Галушковим патріотам, велико йому
 ненавидним, він одмовляє гостро не один раз і
 нарешті малює їм такого „патріота“:

Потомок гетьмана дурного
 І презавзятий патріот
 Та й християнин ще до того—
 У Київ їздить всякий год!
 У світі ходить між панами
 І п'є горілку з мужиками,
 І вольнодумствує в шинку—
 Оттут він ввесь—хоч надрукуй!
 Та ще в селі своїх дівчаток
 Перебірає; та зпроста
 Таки своїх байстрят з десяток
 У год подержить до хреста.
 Та й тільки ж то... Кругом паскуда!
 („П. С.“)

Ні, галушкового патріотизму, того що так багато було його в перших наших письменників, Шевченкові мало, навіть зовсім не треба. Іншого вимагає він од українців:

„Розкуйтеся! Братайтеся!“

каже він. „Розкуйтеся“—се б то киньте бути „грязею Москви“ чи „варшавським сміттям,“ дійдіть до свідомости, що ви єсть сини великої самостійної нації, не хиліться ні перед Москвою, ні перед Варшавою, дбайте про те, щоб досягти національної самостійности. А що таке національна самостійність? Шевченко розумів її цілком оригінально і—се найважливіше—не помилявся, так її розуміючи. Нація була в його розумінні сем'єю з рівних людей-братів і тільки тоді, коли всі люде, (а не деякі тільки) будуть справді вільні, коли

Не верстовії

А вольнії, широкії

Скрізь шляхи святії

Простелються, і не найдуть

Шляхів тих владики,

А раби тими шляхами,

Без гвалту і крику,

Позіходються докупи

Раді та веселі

І пустиню опанують

Веселії села,—(„Радуйся ниво...“)

тільки тоді можна назвати націю вільною. Ось через віщо поет, закликаючи „не забувати Ма-

тері“, кличучи небесні кари на перекинчиків на тих, хто продає своїх дітей у різниці москалеві („За думою дума“),—вкупі з тим повстає проти всіх вигаданих проміж людьми загородок та закликає панство:

Обніміте, брати мої,
 Найменшого брата,—
 Нехай Мати усміхнеться,
 Заплакана Мати! („Посланіє“).

Тільки тоді, як не буде ні пана, ні мужика, а буде одна цілонародня освічена українська сем'я, тільки тоді можлива національна самостійність українська, тільки тоді:

Оживе добра слава,
 Слава України. („Посланіє“).

Такий шлях показує поет своїм землякам до національної волі: широка реформа межилюдських відносин—ось єдиний спосіб здобутися її. Помилкою буде думати, що Шевченко міг би вдовольнитися, наприклад, тільки визволенням з кріпацтва та що вищенаведені його слова не мають ширшого значіння. Ні, він сміливо відкидає всі і найсвятіші на погляд форми людської громадськості, скоро впевниться, що вони не годяться з правдою та шкодять людям. І саме в тих формах, що досі існують на світі, він і не бачить правди:

Молітесь Богові одному,
 Молітесь правді на землі,

А більше на землі нікому
 Не поклоніться: все брехня!
 (Неофіти, VII).

Инший лад громадський, инша, а не сього-
 часня попівсько-поліцейська правда уявлялася
 поетові, як він казав у „Заповіті“:

Поховайте та вставайте,
 Кайдани порвіте
 І вражою злою кров'ю
 Волю окропіте.
 І мене в сем'ї великій,
 В сем'ї вільній новій
 Не забудьте пом'янути
 Не злим—тихим словом.

Ся сем'я нова вільна буде тільки тоді, як
 Люде виростуть. Умруть
 Ще незачатії царята,
 А на оновленій землі
 Врага не буде супостата,
 А буде син і буде мати,
 І будуть люде на землі!

Ніщо не мусить спиняти таку реформу
 межилюдських відносин на Україні,—навіть те, що
 найглибше завсігди пускає своє коріння у на-
 родню душу—церква, мусить бути реорганізована.
 Тому Богові, якого виявляють попи, Шевченко
 не хоче вірити, тії церкви, яку ті попи заснували,
 він не хоче:

Рай у вічі лізе,
 А ми в церкву лізем,

Заплющивши очі!

(„Зацвіла в долині“).

Сегочасня „церква-домовина“ мусить бути розвалена, щоб замість неї стала інша, вільна церква:

Церква-домовина
 Розвалиться.. А з під неї
 Встане Україна
 І развіє тьму неволі,
 Світ правди засвітить,
 І помолються на волі
 Невольничі діти:

І ось тільки тоді, коли люде зробляться вільними братами, коли неправда не пануватиме на нашій землі коли *пан* та *мужик* зникнуть— тільки тоді й можлива національна воля на Україні. З сього, звісно, виразно виходило, що коли хочемо визволитись з національної неволі, то мусимо працювати на користь темного народу пригноченого лихою долею, а коли сього не робитимем, то з усеї нашої роботи нічого не вийде, опріче порожнього галушкового патріотизму.

Такі, коротко кажучи, національні думки Шевченкови. Як бачимо, і в їх нема національного шовінізму, нема галушкового патріотизму, але також нема й трішки того рабського духу, який добачали ми в його попередників. За всігди і скрізь у Шевченка український народ є самостійна українська нація, і він вимагає їй всіх тих прав, які звичайно належать кожній нації.

І ось ця поетова самостійність, оця його ворожість до рабства примушує його ненавидіти се рабство всюди, де він його бачить,—хоч би в рабстві був і його ворог. Тим у Шевченка немає крихти національного ворогування ні до москалів, яко до нації, ні до ляхів. Він повстає проти московського гніту, але не проти московської нації. Він повстає проти польського гніту в минулости, але знов не проти польської нації. І в віршах „Ляхам“ він каже ляхові:

Подай же руку козакові
 І серце чистее подай
 І знову іменем Христовим
 Возобновим наш тихий рай!

Як це все далеко від диких поглядів на польську справу у Квітки або в Гулака-Артемовського!

Таким побитом ми бачимо, що Шевченко перший виразно висловив ідею повної незалежнати української яко нації і вкупі з тим зостався завсігди і всюди толерантним до інших націй—се б то: висловив дещо зовсім нове, зовсім нечуване з уст у його попередників, українських письменників. Своім словом поет розвіяв ту темряву з усякої неправди, яка обнімала досі питання про нашу національність і поставив замість тієї темряви своє світло. Він був перший українець з правдивою національною свідомістю і ніхто не пособив так, як він, вироблятися доброму вкраїнському національному світоглядові.

Яке велике єсть те діло, що він зробив, можна зрозуміти тільки тоді, коли ми зрозуміємо, яка темрява царювала в нас до Шевченка. Те, що він казав про Шафарика, з далеко більшим правом можна сказати про його самого. Він бо справді засвітив

Світло правди, волі,
він справді українців

Сем'ю велику,
Во тьмі і неволі,
Перелічив до одного,
Перелічив *труп*

а не українців,—і став

Іезекіїлем.

І, о диво! трупи встали

І очі розкрили.

Еге, Шевченко з *трупів* поробив *живих людей*, бо що таке до його були українські інтелігенти *яко українці*, коли не трупи? За це ми й звемо його нашим національним пророком: тим ми й бачимо в йому феноменальне, може, єдине з'явище у всесвітній історії. Ми певні, що в українській літературі з'явиться ще багато діячів рівних Шевченкові талантом, але не буде вже ні одного рівного йому своїм значінням у справі нашого національного відродження: будуть великі письменники, але не буде вже пророків.

VI.

Ми не будемо спинятися на статуті товариства Кирило-Методієвського та розглядати його з боку національного: всякий, хто прочи-

тає твори Шевченкови, а тоді той статут, побачить, що в йому тільки формуловано ті ж ідеї Шевченкови, прикладені до практики. Таким побитом з ідейного боку статут сей нам нічого нового, такого, що його Шевченко не сказав би раніше, не дає. Не будемо багато говорити й про „Основу“, бо й вона стояла на тому ж таки Шевченковому ґрунті, і її найголовніші полемисти, Костомаров та Куліш боролись за ті ідеали, які найкращий вислів знайшли собі в творах Шевченкових. Хоча була й одна *принципіяльна* відміна. Шевченко, вважаючи українську народність за націю, що повинна користуватися з усіх, нації належних прав, не віднімав у неї ні одного з сих прав, ані навіть права політичної самостійности. Навпаки, побачивши, як Москва знехтувала національні права українські, він гостро осудив Богдана Хмельницького за його вчинок. „Основа“ ж взагалі і полемисти її—Костомаров та Куліш—зособна робили трохи инакше. „Південно-руське плем'я“,—казав Костомаров у своїй статті „Двѣ русскія народности“ (О. 1861. III),—в минулій історії довело, що воно нездатне до державного життя. Воно по правді повинно було поступитись саме великоруському, прилучитись до його тоді, коли завданням у спільної рускої історії було скласти державу (б. 77). І далі: „Українці розуміли й розуміють необхідну потребу і нерозірваність свого з'єднання з москалями“. Ми вже

згадували, що те саме й раніше казав Куліш доводячи морально необхідну потребу з'єднатися двом руским народам в одну державу. „Основа“ завсігди стояла на цьому становищу доводила, що ані український народ без московського, ані московський без українського розвинуватися не можуть.

Розглядаючи це питання принципіально ми не можемо не сказати, що погляди такі належать до тих саме етикеток, про які ми вже казали в листі V-му. Люде завсігди люблять на всякі події й випадки наліплювати етикетки, думаючи, що таким способом вони краще зрозуміють, що саме суть тієї події; завсігди люблять факти підводити під свої теорії і в *послідках* (результатах) подій бачити *причини* тим подіям. Хай великі історичні авторитети Костомаров та Куліша простять мені, зовсім не істориком, сю ересь, але я не можу не сказати, що розбираючи се питання про з'єднання України з Москвою, вчинено було саме так, що *послідок* вважаєно за *причину*: *Україна з'єдналася з Москвою а значить вона повинна була з нею з'єднатися* — от що найсправді визначає формула: „моральна необхідність з'єднання в одну державу племен південного з північним“. Цілковита нелогічність вищенаведеного спрощення цієї формули виразно видима і нема на що говорити про се більше. Можна тільки казати, що ми не так як треба *переклали* формулу Костомарова, Куліша та „Основи“, що найсправді історія інакше її вися

няє. Можливо — але ж і тут знов скажемо: ми не бачимо у всіх тих доводах, якими сповнено відповідні праці, ні єдиного такого, що проти його не можна було б поставити не менш важливого контр-доводу. Візьмемо хоч сей найважливіший: українське плем'я довело в своїй минулій історії, що воно не здатне до державного життя. Але ж се плем'я *жило своїм державним життям* за князів до нападу татарського! Але ж прилучившись потім до держави литовської, воно подужало власне *литовський* державний елемент і зробило з держави литовської державу руску. Як же можна сказати, що плем'я нездатне до державного життя, коли воно 600 років живе своїм державним життям та ще й виявляє таку дужість, що чужу державність переробляє на свою? А потім — хиба воно зреклось своєї державности? Хиба воно не за неї 181 рік (від 1471 року, як умер Семен Олелькович, останній князь Київський, до 1652 року се б то до Б. Хмельницького) боролось з Польщею? І хиба потім, за Гетьманщини і під московською рукою, воно ще 110 років (до 1762 р., як скасовано Гетьманщину) не жило своїм автономним життям і не боролось проти заходів його знищити? З того часу минуло тільки 129 років і оце вже за сей час так забулося те, що мусить пам'ятатися? Ні, з української історії можна виводити тільки те, що українська народність зустріла на своєму історичному шляху

ворогів своєї державности, мусила з ними боротись довго і завзято, але зустрівачи силу більшу чи культурну, чи матеріяльну мусила збутися своєї автономії. *Нещасливу борню за свою державність*—ось що ми бачимо в українській історії, а зовсім не *нездатність до державности*.

Кажуть потім: українське плем'я завсігди виявляло нахильність до з'єднання з Москвою, а через те й повинно було з'єднатися. Нехай і виявляло, та тільки не завсігди, а тоді і доти, коли і поки сподівалося від брата москаля пошанування своєї автономії, своїх національних прав. Бо як би не було так, то не було б у нас ні Виговського, ні Дорошенка, ні Мазепи, ні того українського духовництва, що казало: „Нам лучче прийняти смерть, ніж митрополита з Москви“ (р. 1666, слова єпископа Методія). Не можна ж справді вважати діяльність сих людей за якусь діяльність у повітрі, без ніякого звязку з українським ґрунтом,—були бо вони кість од кости української нації. А що їм не пощастило, дак сьому дивуватися нема чого, бо країна була тоді стільки знесилена страшними історичними нещастями, що не могла вже боротися і обстоювати за свою автономію.

Та коли б навіть і справді така вже нікчемна в історичному житті була Україна, коли вже судилось їй до когось прилучитися, то не історичний закон, на який натякають згадані погляди, але *обставини* примусили її прилучитися са-

ме до Москви. Історія зовсім не вимагає, щоб плем'я, не можучи бути самостійною державою, прилучалося невідмінно до найріднішого йому племені; навпаки, історія сама дала нам зовсім інші приклади, сформувавши Швайцарію, Австрію та Північні Американські Сполучені Держави—це все держави складені з неоднакових зовсім народів і таких навіть наче б то ворожих, як німці та французи. Не тоді добре єднеться народ з народом, коли вони родичі, хоч би й близькі, а тоді, коли життя їх укупі—таке, що дає їм змогу зазнавати в сій спільці найбільш усякої користи, яко мога більшого вдоволення своїм потребам яко народу, яко мога більшого щастя. От через віщо й виходить, що німець з французом у Швайцарії ладнає і зазнає щасливого життя, а лях з москалем гризеться. Ось через віщо сталося й те, що Україна наддністрянська (Галичина та Буковина), поєднавшись з німцями та з ляхами, зазнає більшого задоволення своїм національним потребам, ніж Україна наддніпрянська, поєднавшись з рідним братом москалем. Єдналась же й Україна та ладнала в старовину з Литвою; і не Литва та Україна, зовсім чужі собі народи, винні, що їх гарну лагідну спілку розбито, а винна Польща—не чужий народ, а свій таки братчик слав'янин. Були б інші обставини, то не розбилась би та спілка, і не довелось би запевне ані Костомарову, ані Кулішеві доводити тую „моральну необхідну по-

требу“ такими навіть доводами („Двѣ русскія народности“), що мов би то українці та москалі, доповняючи один одного, зливаються в одну гармонію,—таку гармонію, якої ніколи не було у вкраїнця з ляхом. А чому? Тому, бачите, що проміж ляхами та вкраїнцями така безодня, що через неї й мосту не можна збудувати, бо українці викохали в собі ідеали мужичі, а ляхи—панські, що перші—народ глибоко демократичний, а другі—глибоко аристократичний. Ну, а як той же таки Костомаров у тій же таки статті („Двѣ рус. нар.“) доводить, що українське плем'я відрізнялось тим, що завжди стояло за особисту волю індивідуума, а московське навпаки—силкувалось поглинути сього індивідуума в громадськості і що через се—перше завжди хилило до федерації, а друге до єдиновладної самодержавності,—дак се мала різниця? Не менша ж протилежність буде проміж двома сими вдачами, ніж проміж вдачою аристократичною та демократичною? Через віщо ж у справі з ляхами різниця була на перешкоді поєднанню, а в справі з москалями такої саме ваги друга різниця—навпаки—пособляла поєднанню?

Все оце, так саме, як і багато дечого іншого, про віщо ми не маємо ні змоги, ни місця говорити, доводить нас до того пересвідчення, що вславлена теорія про „морально-необхідну потребу поєднатися племені південному з північним“ єсть ніщо інше, як та етикетка, яку на-

ліплено на дійсний історичний факт на підставі формули: коли се зробилося, значить воно й повинно було зробитися, забуваючи, що тут, як і завсігди в таких випадках, правдивою буде тільки формула: коли це зробилося,—значить воно й могло зробитися... а могло й не зробитися, додамо. Сією етикеткою одніmano в українській нації одно з її власних національних прав, забуваючи, що коли вкраїнський народ єсть справжня нація, то не може вона не мати і всіх тих прав, які має взагалі всяка нація, а з сих прав—право автономного життя у всякому разі не поспідує право; коли ж вона всіх прав, нації належних, не має, то вона й не єсть справжня нація, а так тільки—„хохлацкая разновидность великаго русскаго народа“. Але ж сього певне ніхто з „Основ'ян“ не думав.

Я мушу тут на хвилину спинитися і трохи збочити, бо вже чую зло-радісні репетування з табору російських „охранителів“: „Поліцей! поліцей! измѣна! Колебание государственныхъ основъ! хохлацкая інтрига! Бери его!..“ Поки вони репетуватимуть: „Бери его!“—мені байдуже; але щоб вони не заверещали:— „Бери їх!“—мушу сказати кілька слів їм на втіху, а може й на гірше зло.

Обороняючи з усієї сили наше національне право від усякого втисника, ми в той же саме

час уміємо рахуватися й з фактами. А факти сі такі, що Україна поділена тепер проміж трьох державами (Росія, Австрія, Угорщина) і давно збулася всіх автономичних своїх форм. Тепер вона стоїть у такому становищу, що ні про які заміри політичного змісту їй не можна й думати, і всякі мрії в такому напрямку були б стільки кумедним донкіхотством, що нічого опріч сміху або докору не могли б викликати серед патріотичної української інтелігенції,— хоч би й з'явилися. Ми, українці-русини з України наддніпрянської, російської, дуже добре знаємо і розуміємо, що мусимо бути частиною російської держави і що тільки поклавши в основу своєї діяльності сю думку, можемо сподіватися яких реальних послідків тієї діяльності. Через те ми, повстаючи проти тих утисків, які терпить у Росії українська народність, повстаємо яко члени російської держави і певні, що прийде час, коли Росія так саме забезпечить нам наші права, як Австрія забезпечила їх австрійським українцям,—а скоро се зробиться, нам, яко українським патріотам, не буде ніякої рації не бути великими прихильниками до російської держави. Протестуючи проти однімання в принципі у нас права на політичну самостійність, ми дуже добре знаємо, що історія не вертається назад і тільки бажали б, щоб і наші вороги не забували сієї правди.

Тепер вернемоь на хвилину до „Основи“ і скажемо, що, минаючи оту принципіальну різницю, місячник сей з найбільшою повністю (скільки міг) обороняв Шевченкови ідеали, і ми не мали другого такого оборонця наших прав. Через се ім'я „Основа“ завсігди зостанеться нам написаним осяйними літерами. Ми тепер ширше, може, й глибше дивимось на деякі питання, але се тільки тим, що живемо пізніше, і се не зменшує того великого добра, яке вчинила „Основа“ за свого часу. Вона дуже поспособила виробитись нашому національному самопізнанню і направляла його на добрий шлях. Воно так і пішло б тим шляхом, як би лиха доля нас не спіткала і найсамперед „Основу“ ж.

Зоставшись без органу літературного, що будив громадське самопізнання та пособляв йому формуватися в доброму напрямкові, ми незабаром же збилися з пантелику і погубили стежки. Небагато людей удержалось на тій саме національній постаті, яку заняло спершу, а здебільшого або збайдужіло, або й зовсім позрекалося української справи; інші ж знов значно змінили на неї свої погляди і часом так значно, що аж дивно. Ось через віщо сталося те, що той самий Костомаров, що так воювався в „Основі“ з московським „Днемъ“ за те, що „День“ дозволяв істніти вкраїнській літературі тільки як мѣстной словесности для домашняго обихода“ згодом р. 1881, кажучи про українську літературу,

сам казав сі слова! Ось що писав він у статті „Малорусское слово“, обороняючи українські книжки:

„Нам можуть відказати те, чим звичайно силкуються виправдати заборону (ограниченіє) українського слова. Се—бажання зробити нашу спільну „русскую“ мову літератури і освіченої суспільности єдиною мовою народньою по всій імперії. Того бажаємо і ми і не можемо не бажати сього, бо сами змалку балакаємо і думаємо сією мовою. Але ми хочемо, щоб бажання се здійснилося міцно і справді, але не на погляд тільки. Се можливо тільки тоді, коли всі мови й нарїчча матимуть у нашій імперії цілковиту волю. Силоміць та примусом учити російської мови, додаючи наперед постановлене силкування знищити „областные способы рѣчи“ не буде найпростішим і найшвидчим шляхом до тієї мети. Навівши з історії приклад („расколь“), що примус не досягає своєї мети, він каже: „У всякому разі, коли вкраїнському письменництву (писательству) дасться цілковита воля, від сього не повстане ніякої перешкоди російській мові розповсюджуватись серед українців.... Вчиття в сільській школі по книжках, що в них, щоб селянські діти розуміли нелегко їм зрозумілу книжку „русскою“ мовою,—додаватимуться вияснення по вкраїнському, тільки спріятиме тому, щоб спільна русская“ мова розповсюджувалась серед селян.... Коли ж поруч з російсь-

кою мовою зоставатиметься та літературно розвиватиметься вкраїнська література, то, чинючи свою місцеву користь, вона без шкоди російській (у первотворі всюди „русской“) літературі істнітиме „для домашняго обихода“, як висловився про неї один з славянофільських органів ще в 60-их роках сього сторіччя“. („Вѣстникъ Европы“, 1881, I. бб. 405—406).

Коментарів тут не треба. Видно відразу, що Костомаров воює тут сам з собою. Бажаючи оборонити вкраїнську літературу, він бив її найсправді. Виходило бо, що ідеал-обрусіння; але треба його робити не примусом, бо примус викликає „нежелательныя осложненія“ (б. 406), а иншим робом—дозволити скніти „малоросійському нарѣчію“ (бо ж „въ малорусскомъ краѣ... языкомъ администраціи, законодательства и высшей культуры“ завсігди зостанеться російська мова—(б. 406). Се „нарѣчіє“ трохи понидіє „для домашняго обихода“, тоді саме собі й зникне, а російська мова запанує. Як бачите—се тее ж таки асімілювання, та тільки иншим, мудрішим, культурнішим би то способом.

Була чутка, як з'явилася та стаття, що писано її тільки на те, щоб заспокоїти російський уряд і прихилити його до скасування цензурних утисків. (Про се навіть д. Мордовець у „Скажи, місяченьку“ натякає (див. Оповідання б. 75—76). Не знаємо, може се й так. Але ж із сього річ не стає кращою, хиба гіршою. Най-

самперед—своєї мети стаття досягти не могла. На впевнення Костомарова, що українська література—тільки „для домашняго обихода“, що вона тільки пособить „обрусенію“, уряд міг цілком резонно відмовити, що се неправда, бо люде, що перекладають Гомера, Шекспіра, Гейне, пишуть не тільки твори красної словесности та народні книжки, а й твори наукові та виробляють свою мову в Галичині на університетській кафедрі—зовсім не бажають асімілюватися чи істніти „для домашняго обихода“. Побачивши ж неправду тут, уряд міг бачити всякі сховані таємні заміри і в інших вчинках та словах українських і зовсім логічно міг думати, що сіховання та відбріхування визначають якісь навіть антидержавні заміри—річ зовсім чужу українському рухові. Зрозуміло, що такий погляд уряду міг тільки шкодити нашій справі, а не пособляти. І стаття Костомарова нічому й не пособила, а хиба шкоди наробила.

Так саме і з українською інтелігенцією. Не могла вона знати, чи навсправжки автор каже, чи когось там дурить. Вона приймала його слово навсправжки. А Костомарова слово—се слово авторітетне. І ось цей авторітет каже: мета наша змоскалитися; а поки змоскалимось, то писатимемо для мужика, книжки „на малоросійскомъ нарѣчі“, і се на те, щоб змоскалитися „міцно та справді, а не на погляд тільки“. Хто ж, понявши віри Костомарову, міг після сього мати бажання працювати на користь українській

літературі? Працювати на те, щоб певніше змо-
 скалитися способом культурним! Ні, така стаття
 могла тільки пошкодити ділові, і вона пошко-
 дила йому, бо не одну голову збила з пантели-
 ку. Недавнечко обвинувачувано д. Пипина за йо-
 го статтю „Особая історія русской літератури“.
 Але чим же його погляди відрізняються від сих
 поглядів Костомарова? Він теж цілком згожу-
 ється на літературу „для домашняго обихода“.

Таким побитом один з найголовніших на-
 ших діячів літературних сам скаламутив нашу
 справу і потьмарив наше національне самопіз-
 нання.

VIII.

Кажучи про Костомарова, про Куліша пер-
 шої доби та про „Основу“, автор сих немудрих
 листів дозволив собі не згожуватися з деякими
 їх національно-історичними поглядами. Так саме
 й тут, знімаючи мову про Куліша нової доби,
 доведеться йому те саме зробити. Декому мо-
 же здатися дивним, що людина зовсім невідома
 в літературі, людина, що не має права (і сама
 се каже) права зватися й поганеньким істори-
 кам,—змагається воюватися з такими історич-
 ними знавцями, як Куліш або Костомаров, що
 могли б автора (як би схотіли його помітити)
 просто задавити й засипати своєю історичною
 ерудіцією. Ба, й сам д. Куліш каже про таких
 своїх опонентів, що перш, ніж критикувати його,

мусять вони показати наукові праці свої. („Крашанка“, 2 вид., 37).

Автор не може показати ніяких ні наукових, ні навіть ненаукових праць своїх. І не вважаючи на те, він наслідуюється не мовчати, а говорити. Він не історик, але він і не хоче бути істориком. Він просто українець з роду, такий, що признається до своєї народности і розумом та серцем розуміє, що значить „любов до рідного краю“. Він думає, що любить свій рідний край, він почуває себе членом української нації, і ота любов та оте почування і дають йому право говорити. Не яко історик з високости своєї історичної кафедри говорив він, а яко—коли тільки сміє він назвати себе сим ім'ям—яко український патріот.

Авторові байдуже до всяких мудрих та немудрих історичних теорій та гіпотез. Він любить свій рідний край не тим, що про його існують такі чи інші теорії та гіпотези, а тим, що він його любить. Славетна чи ганебна була наша історія, борці за правду чи розбишаки були наші історичні діячі—се його зацікавлює, ні, се його займає зглибока, але се ані побільшить, ані зменшить його любов до рідного краю, до рідної мови. Автор живе *тепер* і любить свій рідний край такий, який він є *тепер*, хоче сумувати його горем, боліти його ранами так само, як і радіти його радощами. Вважаючи свою народність за українську націю, автор з любови до сієї нації буде

обороняти всякі її права яко нації і повставати проти всяких шкодливих їй, яко нації, заходів.

Ось ми й договорилися до того ґрунту, на якому автор стоїть. Він каже: нація має свої права і ніхто не може тих прав у неї віднімати. Українська нація має такі саме права, як і всі інші нації. Тим коли хто небудь буде однімати в неї яке небудь право, яко у нації, то свідомий українець мусить запротестувати проти сього, і байдуже йому, коли в його може й папірчика в руках нема проти того, хто, не то оберемок, але хоч і віз книжок написав. Він бо, автор сих листів, знає, що ті права націй не пера записують з голів історикових, а саме дійсне життя дає. А що дає дійсне життя, того ніякими паперами, хоч би й історичними, не однімеш.

Після сієї загальної, може через лад довгої, але мабуть потрібної передмови, автор може знову зняти перепинену річ.

Дивно трохи єсть, що в той час, як останні погляди Костомарова, погляди, що від їх так дуже тхнуло обмоскаленням, не викликали, коли не помиляємося, ніяких протестів,—погляди д. Куліша зчинили превеликий колот і в московській, і в українській пресі. Куліш, пишучи свою нещасливу „Історію возсоединенія Руси“, а потім „Крашанку“,—р. 1870 видає віршовані переспіви „Псалтиря“ та „Книги Іова“, р. 1869 переклади книг Мусієвих, р. 1871 переклади чотирьох Євангелій, а р. 1880—всього Но-

вого Заповіту; р. 1882 дає Шекспіра том (не кажучи вже про дрібніші праці)—і все ж його звать, або за малим не звать—зрадником. Костомаров у росповсюдженому російському журналі каже, що бажає, щоб український народ обмоскалився і тільки радить не чинити того обмоскалення примусом,—і вкупі з тим щось із тридцять років не пише ні карточки по українському—і його все ж звать „українським батьком“. (див. „За крашанку писанка“, б. 23). Річ у всякому разі цікава і характерична для нашої преси.

Ми не будемо широко росповідати про всю цю колотнечу; вона добре відома всім. Але нагадаємо коротко факти.

З чого ж повстав нелад?

Український письменник Панько Олелькович Куліш, уславлений борець за нашу народність, борець перший після Шевченка, найкращий, найлюбіший син свого рідного краю, надрукував кількатомовий памфлет під заголовком „Історія возсоединенія Руси“. Потім ішли ще кілька творів такого ж характеру. Твори писані були по московському. В їх, укупі з оригінальними, часом дуже цікавими і правдивими думками, казано, що українські історичні діячі, починаючи з гетьманів та кінчаючи найпоследущим гайдамакою, всі поспіль розбишаки та вороги культурності; навіть найкращі з їх—як от Сагайдачний—теж мало чого варті: Сагайдачний—тільки „ге-

ніальний пиратъ и наѣздникъ“ („Предшественники козацкаго батька“); історія українська козацької доби єсть історією „украинскихъ разбоевъ“. Ці українські розбишачтва знищили українську силу і довели Україну до невихідного становища, до такого, що мусила вона неминуче ткнутися в обійми до брата-москаля. Досі ми не бачимо нічого антипатріотичного в цих поглядах. Ми думаємо инакше про козацький період у нашій історії, але що з того? Хиба тільки й є нашої нації, що козаки? Хиба тільки й є наших історичних вчинків, що козакування? Хиба тільки й є в нашій історії один період—козацький? Ні, відкинемо козацтво яко рух національний, і нам ще зостанеться досить багато, щоб зватися нацією і мати путящу минулість. І князь Володимир, і Тарас Шевченко належать нам, безперечно нам! Та хоч би й були ми встаровину самими розбишаками,—дак тепер ними не хочемо бути, а бажаємо бути культурно-освіченою нацією. Досі, кажемо, нема (в писаннях Кулішевих) нічого антиукраїнського, і як би на сьому Куліш спинився, то хоча чимало людей з ім і не згодилось би, та все ж ніхто (опріч запамороченого шовінізму) не смів би сказати про Куліша, що він трохи чи не зрадник. Так отже він на сьому не спинився.

Не знайшовши прикмет державности в козацьких рухах,—пішов він шукати їх, та тільки не там, де треба, а там, де не треба. Пішов він

не в Київ, а в Москву. Він повинен був іти в Київ, бо Київ, а не Москва, був столицею української державности, і з погляду цієї державности української і повинен був він дивитися на всю українську історію. Але він пішов у Москву та й почав позирати звідти на українські справи московсько-боярським оком і, з цього пункту дивлючись, „возсоединилъ“ Русь... От звідси й вистекли ті його гімни московським державцям від Івана III та аж кінчаючи Катериною II. Тим він і міг написати оди до Петра I то до Катерини II та вславляти їх за те, що вони українську автономію скасували,—ту українську автономію, що уявляється Кулішеві в образі „розбоями й руїною неситої гадюки за порогами“. („Хут. поезія“). Тим він і міг забути, що коли б гетьманщина та Січ були й такі шкодливі Україні, як він думає, то все ж повинні були ті Кулішеви кумири державні на Україні *український*, а не свій, московський лад заводити. Коли б вони, касуючи гетьманщину та Січ, не залили Україну кров'ю, не закинули Калнишевського на тридцять років у соловецький льох, не пороздаровували українські народні землі своїм улюбленцям, а український народ не повернули на крепаків, а завели б кращі порядки; коли б вони, касуючи автономні *форми*, не скасували самої *автономії* української,—дак отоді б і можна було тій гімни їм писати. Тоді б мали розумну вагу і оті Кулішеви слова, що

він сказав у „Мальованій Гайдамаччині“: „Не можемо вважати уманської трагедії за народню справу, бо коли б се було діло народне руске, то консеквентно мусили б ми карання коліїв від цариці Катерини вважати за справу антинародню. Що ж станеться з історією, коли ми з Петрової послідувательки скинемо популярний титул: „великий світ наша мати?“ Прийдеться тоді нам і все те, що роблено в Московщині для руского единства, назвати супротивним народній рускій справі“. („Правда“, ІХ. 1876. Цитую з Д. Огоновського праці“.) Он що лякає Куліша! А нас дак воно ні трохи не лякає! Що зробиться тоді з історією? А нічого не зробиться поганого—буде така ж як і була: чимало брехні, багато й правди. Прийдегься все, що роблено в Московщині для руского единства назвати супротивним народній рускій справі? Еге ж, еге: прийдегься! Прийдегься, кажемо, і обстоюємо за сим і будемо обстоювати проти всіх істориків на світі! Прийдегься, бо те, що робилося в Московщині,—не за для *руского*, але за для *московського* единства робилося! Руске единство ми розуміємо так, що *обом* братам—і москалеві, і вкраїнцеві—можна буде жити в одній державній хаті кожному своїм національним життям; а коли ні, так ми *такого* „единства“ не хочемо, бо єсть се не единство, а пожирання. Добре ми бачимо, до чого нас довело таке „единство“, і сам Куліш про те знає, бо ка-

же в „Зазивному литі до української інтелігенції“, („Хуторна поезія“), що москалі „вичеркнули нас із книги живих націй, а давню нашу національну давнину присвоїли собі“. Сам же він каже, що москаль, дякуючи нам і за оружню, і за моральну підпомогу, хоче загладити наше обличча серед народів, хоче, щоб ми забули, хто ми і яке наше національне право; хоче, щоб ми не мали ні пуття, ні чести, ні поваги на світі“. (132). Ось воно те, що робилось і робиться в московщині для руского єдинства, і сам Куліш цими словами так знищує всі свої царославні вигуки, що краще вже ніхто не зробить сього. Куліш цими словами сам доводить, що згадана тенденція в його „Історії возсоединенія Руси“ та в тих гімнах єсть колосальною історично-національною неправдою. Бо коли б у Московщині справді дбано про таке „єдинство“, про яке ми кажемо, а не про „пожирання“, дак не було б тих послідків, про які Куліш оце каже. Політика московська, що до України, завсігди була однакова і однакові тенденції були в цій справі і в Катерини II, що закидала Калниша в тюрму і в Миколи I, що Куліша вкупі з Костомаровим та Шевченком запроторював у свої „казематы“. Ми можемо тільки дивуватися, як се можна в одній книзі співати ганебні для українського письменника оди деспотизмові і вкупі з тим казати ви-

ще наведені слова, додаючи до їх: «Шкода нам звати москаля дядьком».

ІХ.

Се ж то тепер, постановивши одно проти одного і ту „возсоединенную“ Кулішевими одами Русь, і оті його слова та й взагалі всю його тодішню українську діяльність у Галичині— можна зрозуміти, що Куліш зовсім був не зрадник; а тоди в той час, як тая Русь вийшла в світ— зовсім инакше було Українська інтелігенція в Росії нічого тоді не знала про ті галицькі Кулішеви праці, а наведені вище слова ще й світу не бачили,—тим то вона зрозуміла Кулішів учинок як зрадництво. Додало тут гарту ще й те, що Куліш зачепив у своїй книзі і Шевченка.

Виявляючи непомірно роздратоване самолюбство, заміривсь Куліш зіпхнути з п'єдесталу Шевченка. Зробити се Кулішеві було треба. Шевченко мав діаметрально протилежні Кулішевим історичні погляди. Звичайна публіка, несвідома історії, завсігди вірить тому чи иншому авторитетові. Тут їй доводилось вибирати або авторитет Кулішів, або авторитет Шевченків. Зрозуміло, що поки Шевченко залишавсь перед нею тим, чим досі був, а саме—національним поетом-пророком, то публіка ся не схотіла б і вибирати, а так таки й пішла б знов за Шевченком, не вважаючи на всі Кулішеви впення, що його історія—є найкраща в світі вкра-

їнська історія. Виходило, що треба було відняти в Шевченка те с'яєво, яке його досі повивало, і ось робиться ганебний вчинок у літературі: пророка нашого національного відродження, найбільшого нашого поета, світового генія Куліш у другому томові своєї „історії“ взиває п'яницею, його музу „полупьяною“, а поетичну його діяльність „умоизступленіємъ“ (бб. 24—25). Так Куліш писав свою найпевнішу за всі історії „історію“...

Ми простили б се Кулішеві, ми не згадували б про сей його важкий кожному патріотичному українському серцеві вчинок—простили б тим, що багато добра зробив Куліш своїй країні; тим, що сам він потім у своїй „Крашанці“ назвав Шевченка „мучеником чоловіколюбства“, а в передмові до „Хуторної поезії“ сказав, що „усе, що єсть істинно людського на Україні, йде за стягом Шевченка“ (40); але ми не можемо сього зробити, бо трохи згодом той же таки Куліш у московському часопису „Южный Край“ надрукував вірші „З небес“, а в їх примушує Шевченка казати про себе, що він „був п'яний“, що „співав по п'яну“ про „діла скажені“, слухаючись „баби Талалайки“, яка „безкостим язиком своїм його дровичла“ до того, що в його „завернулося в голівонці“.

Ми, звісно, не будемо обороняти Шевченка: йому не треба оборони не то проти одного, а й проти десятюх таких антагонистів, як Ку-

ліш, бо Шевченка постать стоїть так високо, що ми можемо тільки десь далеко вгорі бачити величну голову сього „п'яниці“, вартого сотень і тисячів тверезих. Се тепер видко кожному незасліпленому окові,—найбільш після того, як сам же Куліш кілька разів себе збивав з своєї позиції. Ми тільки хочемо сказати, що тоді, як з'явилася тая Історія возсоединенія Руси,—тоді стояло діло трохи инакше. Читаючи у такого українського авторітета, як Куліш, що українська історія се розбишацька історія, а наш національний геній тільки п'яниця, рівний тим п'яницям, що по корчмах (як каже Куліш) уславляли козацьких розбишак,—звичайний український інтелігент спантеличився. У його було так мало того українського національного почування, як коти наплакали, а тут ще се. „Коли вже такий український діяч, як Куліш, зрекається українства (ми вже казали, що саме такий вигляд мав Кулішів учинок), то входить, що справді се українство кат-зна-що!“ І людина відкидалася від рідного краю зовсім та й ішла до табору московських централістів...

Друга книжка Кулішева, що наробила ще більшого галасу, була відома „Крашанка“. Правду кажучи, в їй було далеко менше антипатріотичних річей, ніж у згаданій „Історії“,—але галас зчинився більший. Річ, бачите, в тім, що Куліш тут хвалив уже не москалів а ляхів. Про перших наші людці не зважувались казати

правди, а про других можно було. І дивніше від усього те, що серед полемистів проти „Крашанки“ виразне місце взяв Д. Мордовець,—той Д. Мордовець, що сам колись у московському місячникові „Дѣло“ зрекався за для „культуры центрівъ“ українського діла, той, що пише гори всякого паперу по московському і, надрукувавши по вкраїнському свою автобіографію, в їй не посоромився, не маючи вкраїнських творів, списати купу своїх російських писаннів! Се все теж дуже характерично для нашої преси ..

В „Крашанці“ Куліш ознаймує, що всі вкраїнські історичні джерела брехливі, а правдиві тільки польські. Звісно, нема чого доводити, що помилка так думати: вкраїнські джерела *мусили* бути не цілком правдиві, бо йшли вони від одного з двох ворогів; але так саме *мусили* бути не цілком правдиві і джерела польські, бо ляхи теж не могли бути в сім ділі безсторонні. З обох боків трохи переборщили і инакше не могло й бути. Отже Куліш рішив, що переборщають тільки українці і відкинув усі їх свідчення, се б то: з двох людей, що стали до позву, вислухав одного. Так саме зробив він і з народньою поезією. Забуваючи, що народня поезія єсть вияв народньої душі та що не можуть її сотворити корчемні п'яниці, він усю її відкида... *опріче всього того, що доводить його думку яку небудь*,—так, напр., він не вірить тим думам, що хвалили Хмельницького, і вірить тій пісні,

що йому докоряє! Зрозуміло, що безсторонности в таких способах нема ані трішки. А се велика шкода! Ось що Куліш каже у «Крашанці».

З обох боків (і з українського, і з польського) накоїли ми стільки ехидного і кривавого, стільки дурного і пагубного, що нема вже на землі й трибуналу, которий здолів би нас розсудити, а ми, *замість води з річки Лети*, жадаємо по давньому, по варварському, по звірячому "..... ворогувати (б 30). Оця думка—спасенна єсть думка! І довести її можна свідченнями історичними з обох боків—і з українського, і з польського. І як би Куліш *так* зробив, то було б його діло з Крашанкою" великим патріотичним і людяним ділом. Але Куліш зробив зовсім не так. Навіть коли ми глянемо на наші минулі відносини з ляхами цілком його поглядом, то і тоді побачимо, що він робить не по правді. Він каже, що з українського боку "п'яний бунт", а з польського— "вповажнений посполитим правом розбій" (19). І він рахує: оце, оце й оце понабріхували українські літописці, щоб зробити з свого "бунту" національну справу; але вкупі з сим він *не каже*, скільки ж понабріхували польські літописці, щоб з свого «розбою» зробити законні державні заходи. Таким побитом виходить цілковита сторонність авторова, виявляється виразне бажання сховати частину правди навіть з погляду самого Куліша, не кажучи вже про те, що думка, мов би то широкі народні рухи постають через

попівські брехні та через кобзарські вигадки, єсть думкою недостойною путящого історика. Ся остання помилка у Куліша повстала тим, що він зійшов з свого національного ґрунту. І в „Історії возсоединенія Руси“ і в „Крашанці“ сидить один Куліш і однаково помиляється. В „Історії“ за для „русского единства“ він стає прихильником московського централізму, а в „Крашанці“ за для польської культурности стає прихильником польського порядкування на Україні. Точнісінько так, як колись наші пані ляшилися за для тієї „культурности“ чи москалілись за для того „единства“. Куліш забуває одно, що як там, так і тут москалі та українці, чи ляхи та українці—се ніщо инше як дві нації, поставлені одна проти одної. Як там москалі не мали права по своєму, по московському, переробляти український лад, так саме й тут ляхи не мали права прищеплювати на українському ґрунті, без згоди народньої, свою, ляську культуру. Як там, так і тут *таке ламання прав української нації* було гвалтом, насильством, і нація мусила протестувати проти нього і протестувала. З сього, єдино правдивого національного погляду, козацькі рухи, хоч які вони на наш сьогочасний людяніший погляд, криваві,—все ж були *нашою національною справою*, бо протестували вони проти форм чужовладства. З сього погляду й Шевченко, не вважаючи на деякі відхилення від фактичного боку історії, єсть справ-

жнім національним поетом, що найкраще за всіх почув своєю душею, зрозумів і висловив і нашу душевну муку, яко нації, і наші права та надії...

Можуть сказати, що зовсім не самий національний та релігійний гніт піднімав ті повстання козацькі, що таку саме вагу мали тут і причини соціально-економічні. Згожуючися з цим, побачимо, що й тут правда не в Куліша, бо вже один той факт, що сто років народ раз-у-раз бунтується, доводить, що щось важливіше від попівських направ та кобзарських дум примушувало його бунтуватися. Через красномовство та поезію мрійну люде не йдуть на смерть та на муки, а у нас вони йшли!

Таким побитом „Крашанка“, показуючи тільки частину правди історичної, не могла досягати своєї мети: погодити русинів-українців з ляхами. Щоб се зробилося, щоб вони погодилися, треба було миротворцеві говорити так, щоб однаково справедливим та лагідним бути до обох непогоджених. Куліш же не був справедливий та лагідний до русинів-українців, і вони не могли через те піти за ним, послухатися його. Замість щоб зробити велику користь, „Крашанка“ вчинила тільки шкоду, привівши до того, що люде почали перебірати старі кривди, щоб довести Кулішеву помилку, ті кривди, що їх треба було забувати. Опріч того і „Крашанка“, так саме як і інші тут згадані Куліше-

ви твори, збили з пантелику нашу інтелігенцію, поплутавши знову її національні розуміння, за-каламутивши і ту невеличку чисту течію національної самосвідомости, яка потекла була в нашу інтелігенцію після Шевченкової поезії.

А шкода, велика шкода, що так сталося з „Крашанкою“! Грунтовна її думка, а саме та, що мусять українець з ляхом помиритися, цілком правдива. Еге, мусить се зробити і той, і той, бо тоді, коли вони погодяться, коли один одному не перешкожатимуть робити, а навпаки—пособлятимуть один одному,—тільки тоді вони матимуть належну їм силу, тільки тоді зможуть вони щасливо та впевнено боротися проти спільних ворогів. Ані лядський народ українським, ані український лядським—не станеться, а що сьому правда, то те доводить спільна кривава наша минулість. Коли ж так, то на що і за що змагатися? І змагатися тоді, коли в нас є вороги, що однаково і ляха, і вкраїнця хочуть переробити на москаля! Одного ворога маємо, одна мусить бути в нас і оборона проти його, а не змагання проміж себе. Така тенденція у Куліша в „Крашанці“ і за неї дяка йому, а що до иншого, того, про віщо ми казали, то славі Кулішевій, славі першого після Шевченка нашого народнього працюючника було б краще, як би його й зовсім ніколи не казано...

Х.

Мало не в один час з „Історією возсоединенія Руси“ Куліша (бо р.р. 1873—74) почала

друкуватися спершу в львівській „Правді“, а тоді і нарізно статія М. Драгоманова: „Література російська, великоруска, українська і галицька“. Ся статія друкувалася з підписом „Українець“, але Франко в „Зорі“ р. 1885 (ч. 19 б. 227) виявив сей псевдонім,— тим ми й називаємо тут справжнє авторове ім'я. Статія ся, хоч і варварською мовою писана, була дуже талановита; вона друкувалася в єдиному читаному тоді в нас українському журналові, журналові, що був путящим більш-менш виданням; врешті чимало людей знало справжнє авторове ім'я, що визначалося тоді серед професорських прізвищ у київському університеті—все це вкупі, серед тодішнього безладдя в національних поглядах, повинно було звертати увагу на статію, хоча тези її зовсім були не доведені, та й не могли бути доведені. Думка ж у тій статії була ось яка:

Істніє тільки одна „общеруска“ література, а літератури великоруська, українська та галицька — се тільки частини з того цілого, тільки паростки. Кажучи авторовими словами: „у Росії є не дві літератури — московська і українська — з котрих одна держить гегемонію тільки б то через офіційальний гніт, а друга старається з під него вибитись, — а є три літератури; а) обща руско-европейска і б) і в) дві народних, місцевих — великоруска і малоруска“.

„Обще рускою европейскою“ літературою автор зве „все те, що передає наукові або поетичні факти, ідеї, почуття передової громади у Росії (від Архангельска до Севастополя і від Каменця-Подольського до Благовѣщенска на Амурі) і тих шарів, котрі зараз стоять за передовими (дворянских і чиновничих“) (нарізне видання І. 1873, б. 51). До цієї літератури належать, укупі з іншими, такі ось автори: Пушкин, Рилєєв, Грибоедов, Лермонтов, (викидаючи його „Пѣсню о Калашниковѣ“), Герцен, Тургенєв (без „Записокъ Охотника“), Некрасов (тою половиною своїх віршів, „у котрій він розказує ті думи і про ті типи, котрими повні були передові кружки російської громади у 50—60 годи нашего віку“), Чернишевський та інші (б. 34—35).

„Усе ж, що у поезії, беллетристиці, у педагогічній літературі говорить про сільський люд великоросійський, або до нього говорить—те і по материялу і по мові *великоруске*“ (б. 52). До цієї літератури належать напр.: Тургенєв, яко автор „Муму“, „Постоялаго двора“, „Записокъ охотника“; Григорович, Писемській, яко автор повістей „Плотничья артель“, „Лѣшій“; Островській, Некрасов, яко автор „Коробейники“, „Морозъ красный носъ“ та инш., Успенскі, Левитов, Якушкин, Решетников. Се „справді великоруска вже, а не російська беллетристика, бо названі тут пєси і автори описують побит народно ве-

ликоруский, котрого уже не знайдете у Малоросії“ (б. 49).

Врешті „малоруска“ література є все те, що писано про народ український чи по московському (Гоголь), чи по вкраїнському та популярно-наукові книжки по вкраїнському.

З сього виходило, що вкраїнські письменники повинні були працювати в двох літературах: у „общерускій европейській“ та в „малорускій“, і тільки тоді їх праця може бути путяща. Коли ж вони працюватимуть тільки для самої вкраїнської літератури, то виявлять вони „доряджуваний галицькими народовцями літературний український сепаратизм“, що не має „фактичних шансів“ на життя: (б. 52 та далі). Та й та українська чи „малоруска“ література, яку дозволяє д. Драгоманов, не вельми випускається на волю, бо, напр. популярно-наукові книжки вкраїнські мусять бути писані яко мога більш поступаючись общерускому державному культурному елементові у материялі, в мові та в правопису і навіть у графіці, бо „дуже відрубна графіка українська утрудняла б нашому народові і громаді доступ до російської літератури“. („Правда“ 1874, ч. бб. 160--161). (Як бачимо, воля така невелика, що відомий д. Андріяшев цілком логічно спитався тоді: що ж зостанеться вкраїнського в сих книжках?).

Ся „панруска“ теорія (д. Драгоманов зве себе в сій статії „панрусистом“) видимо нічим не

відрізняється від вище згаданих (див. лист. VII) останніх поглядів Костомарова — хіба тим, що систематичніше виложена). Не треба багато доводити, яка вона безпідставна, ненаукова та нелогічна—се зараз видно, скоро ми хоч трошки критично на неї поглянемо.

Найсамперед що до змісту. Література не є купою книжок, а є зібранням творів, що в їх виявилось розумове життя у якого народу, що в їй виявились усякі боки вдачі та моральних властивостей того народу. „Література є душа народнього життя, є самопізнання народности“. (Костомаровъ Двѣ русск. народности“). Возьмемо народність московську. Складається вона і з інтелігенції, і з так званого простолюду. Видима річ, що література московська (чи великоруська) мусять виявляти розумове життя, вдачу та моральні властивости московської народности цілої—се б то: і інтелігентної частини, і простолюдної. Д. Драгоманов зве великоруською літературою тільки те, „що говорить про *сільский* люд великоруський“ або до його говорить. Таким побитом ся „література“ буде відбивати в собі життя, вдачу та моральні властивости *сільського* московського люду, а інтелігенція та міський простолюд зостаються без місця в цілій літературі. Таким побитом ся „література“ зовсім не виявлятиме нам розумового життя всеї великоруської народности. а через те і не може зватися літературою, а

є тільки часткою з літератури. Так саме не можемо вважати за великоруську літературу і те, що Драгоманов зве „общерускою літературою“, бо вона виявлятиме нам саме інтелігентне життя, не показуючи життя сільського та міського простолюдного. Знов виходить, що се не література, а тільки частка з літератури. Та ще додається й така річ, що *простолюд міський* зовсім не виявляється ні в тій, ні тій літературі“, бо ж „великоруска“ каже про „сільського мужика, а „общеруска“ про інтелігента—мусимо або зовсім викинути з літератури *міський простолюд*, або мабуть одділити йому ще одну особну літературу,—тільки вже невідомо, як її назвати. А вся ця плутанина повстає через те, що Драгоманов вважив *дві частки за двоє цілих* і з однієї московської літератури зробив дві. Тим у його виходить і така дивовижна і ніде нечувана досі річ, що того самого письменника він роздирає на двоє, на дві літератури: у його Тургенев, Писемський, Некрасов, Лермонтов раз письменники з „общерускої літератури“, а вдруге з „великорускої“, хоча певно ніхто ніколи на світі не міг би собі уявити, щоб ті письменники належали до *двох* літератур.

Не менша плутанина виходила, коли глянути з сього погляду і на українську літературу. Міський простолюд знову й тут не мав місця, його відкидано; тільки селянство саме ця література малювала. Виходила ще й така річ, що

цілий одділ з сієї української літератури мусив бути відкинений, бо він не підходив під термінологію Драгоманова. Справді — візьмемо такі твори, як *Шевченка*: „Сон“, „Іван Гус“, „Дружнє посланіє“, „Княжна“, „Неофіти“, „Марія“, *Кониського*: „Перед світом“, „Пропаші люде“, *Левіцького*: „Причепа ; *) візьмемо наукові та публіцистичні статії по українському в „Основи“ та в „Правді“; візьмемо нарешті самі статії д. Драгоманова-Українця—хиба ж можна се полічити до літератури про сільський люд український, коли тут саме „передавалися наукові або поетичні факти, ідеї, почуття передової громади“ на Україні? Творів таких було тоді небагато але се тільки тим, що й у передовій тій громаді небагато було тих людей: побільшала та громада,—побільшало й творів про неї. Таким побитом мусимо ми або (слухаючись Драгоманова) заплющити очі на весь сей літературний відділ, вважати, що його нема, або признати, що сей відділ був своїм змістом цілком паралельний тому відділові, що його звав Драгоманов *общеруско-европейскою літературою*. Зрозуміло, що сказати: факта нема, як

---

*) Ми кажемо тільки про те, що видрукуване було вже тоді; але після того з'явилося багато нових таких саме творів, як *Левіцького* („Хмари“, „Над Чорним морем“, „Старосвітські батюшки й матушки“, „Навіженна“), *Кониського* („Семен Жук“, „Порвані струни“, „В гостях добре, а дома ліпше“, та багато дрібних оповіданнів), *Чайченка* („Соняшний промінь“, „На роспутті“) та інших.

коли він є, ми не маємо права—таким побитом зостається тільки другий вихід. А коли так, то мали ми в Росії вже не три літератури, а чотири, а саме:

а) літературу про російську інтелігенцію („общеруску“ б то), літературу, що виявила „наукові або поетичні факти, ідеї, почуття передової громади“ *російської* (московської чи помоскаленої) та паралельно з нею

б) літературу про українську інтелігенцію, літературу, що в їй виявлялися „наукові або поетичні факти, ідеї, почуття передової громади“ *української*.

Потім:

а) літературу про простолюди і для простолюду *великоруського* та паралельно з нею—

б) літературу про простолюди і для простолюду *українського*.

Се б то: виходило просто дві літератури: *московська* та *українська*; а через те що і московська народність, і українська народність, на лихо собі, розпадались (як і скрізь у Європі) на дві частки—на інтелігенцію та простолюди, - через те і літератури сі *кожда* ділилися *своїм змістом* на: а) твори для інтелігенції і про неї та на б) твори для народу і про народ.

Такий вивод не тільки цілком логічний, але и цілком науковий, бо історія не знає ніяких „підлітератур“, ніяких літератур „для домашняго обихода“, ніяких літератур спеціально про пана

або спеціально про мужика, а знає *просто літератури*, що суть виявами розумового життя тогочасного чи іншого народу цілком, і з панами й з мужиками.

Така саме нелогічність та ненауковість у поглядах у Драгоманова виявляється й тоді, якщо ми глянемо на його теорію що до мови тих літератур. Кожен скаже, що Тургенев (той, що перекладав з української мови Марка Вовчка) писав свої романи не тією мовою, що Левіцький свої повісти; але хто ж може, зостаючися серйозним, сказати, що Тургенев писав двома мовами: одною в „Рудинѣ“, а другою в „Постоялому дворѣ“ чи в „Запискахъ Охотника“?! Тим часом Драгоманов се каже зовсім серйозно. У його виходить, що мова в „Запискахъ охотника“ стільки ж далека від мови в „Отцахъ и дѣтяхъ“, скільки мова у Шевченка чи в Квітки від мови у тих же „Отцахъ и дѣтяхъ“ і навпаки: що мова українська така ж близька до „общеруської“, як мова в „Запискахъ охотника“ чи в поемі „Морозъ краснѣйшій носъ“. Коли так, то мусимо признати, що або мова у сих двох останніх творах така саме самостійна і від общеруської відрізнена мова як і українська; або українська мова зовсім не самостійна, а є тільки, як у тих „великорускихъ“ творах, мужичим колоритом на общеруській основі. Перше є видима нісенітниця,—зостається друге. Але признавши друге, ми підемо проти всіх філологічних авторитетів, починаючи з такого велетня

Міклошич, що завжди визнавав українську мову за самостійну, і виявимо погляди, що давно вже їх покинули всі хоч трохи освічені люде; опріч того ми зробимо зовсім безпідставним усяке писання по вкраїнському: коли се не самостійна мова, а тільки місцевий колорит, то було б абсурдом силкуватися складати сим жаргоном не тільки наукові статії такі, як у Драгоманова, не тільки видавати журнали, як „Правда“ але й просто писати народні книжки. Таким побитом теорія Драгоманова, про яку він авторітетно каже, що виводить її з самих фактів, доводить нас до неможливої плутанини, до надзвичайних нісенітниць. Вона або веде нас до повстання проти всякої логіки та науковости, або до себе-знищення, і Драгоманов сам знищує всяке право на життя всіх своїх по вкраїнському писаних науково-публіцистичних праць. Читаючи такі дивовижні теорії, ми тільки можемо дивуватися, як се вчений чоловік, професор, талановитий публіцист міг таке писати.

Отже— „нѣтъ дыма безъ огня“, каже московська приказка,—було, коли так, і тут щось таке, що довело Драгоманова до такої дивовижної теорії.

XI.

До вище згаданої дивовижної теорії довела Драгоманова ось яка річ.

Драгоманов вивчивсь, освітивсь, вихавсь і вигодувавсь московською мовою, літе-

ратурою, освітою. Як і всі інші російські українці, він усе, що тільки може дати гарного освіта, придбав, користуючись з пособи російської літератури—оригінальної чи перекладної. Російська освіта, російська література єсть рідна мати освіті Драгоманова. Як же він може повставати проти матері? Драгоманов уявляє собі—щоб з його було, як би з його освіти відняти все російське, а зоставити саме українське? Того українського так мало, а того московського так багато, що се Драгоманову здається зовсім неможливим,—та й справді йому се було б неможливою річчю. Але він робить виводи й далі і каже: так саме і кожному українцеві в Росії, а коли кожному українцеві в Росії, то і всьому українському народові на Україні російській. Усі українці в Росії виховуються московською літературою, вона має на їх величезний вплив, без неї вони могли б зостатися неосвіченими,—а коли так, то мусить їх освіта справді бути „общеруска“ і мусять вони вважати ту „общеруску“ літературу за свою рідну. Воно, звісно, логіка не каже, щоб з того, що є яка річ, виходило, що ся річ і мусить бути,—але Драгоманов се каже. Він зовсім забуває, що українська література вбога тільки дочасно, а колись мусить вирости так, щоб задовольняти просвітні вимоги української інтелігенції, забуває, що тоді вплив од московської літератури мусить неодмінно зменшитися і вона зробиться зовсім не така необхідно потрібна

кожному інтелігентові українському; забуває, врешті, що oprіч російської літератури є ще багато інших і багатих за російську літературу, і з їх вільно кожному здобувати собі розумову їжу. Він просто не може уявити собі иншого становища речі і через те голосно гукає на всіх українців і російських, і австрійських „Прийдіте, поклонімося московській великій культурі!“ Тій великій культурі, додамо ми від себе, що не може ніяк погодитися з самостійною українською літературою, що устами своїх найкращих репрезентантів таких, як „Вѣстникъ Европы“ (відома статія д. Пипина), „Русская Мысль“ (Рецензія на „Історію літератури“ О. Огоновського 1888, III) кидає анахтему на того українця, що насмілюється освідчувати ту самостійність та зве його „агентомъ польско-нѣмецкой партіи“; тій культурі, що довела до сьогочаснього становища річей, коли не вільно по людському дихнути (бо ж не від уряду самого залежить се становище: яка суспільність, такий уряд); тій культурі, що її репрезентанти—російські інтелігенти—вчора молились на Герцена, а сьгодні становлять свічки за малим не князеві Мещерському; тій культурі, серед якої найпослідуший поліціант, сільський урядник (не кажемо вже про панство) каже мужикові *ти* (маючи від його *ви*), лає його найпослідущими словами та б'є нагаєм!

Оце ідолопоклонство перед тим „шматом нилої ковбаси“, що вважаено його за велику

культуру, примушує Драгоманова бачити в російській літературі альфу і омегу всіх українських ідеалів, становити українську літературу часткою московської та казати, що мов би то „Гоголь послужив виходною точкою для виділу з *всеросійської* літератури літератур почастих, *великорускої і малорускої*“ (б. 47), хоча зараз же й додавати, що „послідня родила і Гоголя“. (Бог уже його знає, як се Гоголь, *народившись сам від „малорускої літератури*, міг „послужити виходною точкою для виділу“ тієї літератури!) Се ідолопоклонство примушує його, історика, заплющувати очі на справжні історичні факти, не бачити їх, не розуміти їх.

А факти ці були ось які:

З того часу, як більш-менш виразно стає видко становище річей в нашій минулості, ми вбачаємо зараз же дві рускі народности, ті, що *тепер* ми їх називаємо *Русь—Україна* та *Русь—Москва*. Після небезславного самотійного національного й державного життя Русь-Україна зазнає тяжкого лихоліття спершу від своєї сестри Русі північної, що в особі ростовсько-суздальського князя Андрія Боголюбського, зруйнує й випалює Київ, до ноги всіх людей у йому вирізуючи, і се на те, щоб збавити київську Русь тієї державної і національної самотійности, яку вона мала, та самій потопити все в ростовсько-суздальському елементі; а потім зазнає Русь-Україна лиха від татарви. Змушена прилучитися

до Литви, Русь-Україна не хоче зрекатися своєї національності,—навіпаки: вона Литву переробляє на Русь. Потім доля зводить Русь-Україну з Польщею. І тут Русь держиться за своє. Правда, Польща культурно дужча (бо після ростовсько-суздальського та татарського лихоліття Русь-Україна не здолала ще вернутися до своєї минулої сили) однімає у Русі-України панство, але подужати зовсім її не може. Повстає борня—і розумова, і фізична,—борня завзята і кривава; вона кінчається тим, що, бережучи свій національний образ, Русь-Україна, прилучається до одновірної з нею Русі-Москви з правом автономичним. От же Русь-Москва шануючи заповіти, що zostалися їй від Андрія Боголюбського, починає незабаром дбати про асіміляцію, користуючися в цій справі з великої деморалізації, що повила всю тодішню нашу старшину. Тільки асіміляція ся чиниться вже не таким брутальним робом, як у часи Андрія Боголюбського, а хитріще і—певніше. Катерина II достойно кінчає почате до неї. Українська старшина стає російським панством, і з сього боку можна бути вбезпеченим; а щоб бути вбезпеченим і від мужицьких вибриків—мужика віддано панові в кріпацтво. Система, треба згодитися, геніяльна!

Отже й при такому страшному становищу національному не вмірає серед українців самосвідомість національна. Спершу українська інтелігенція думає знайти собі культури й освіти, ед-

наючись на одному культурно-освітньому полі з Москвою. Тоді ото і йдуть наші Семени Полоцькі, Дмитри Ростовські, Теофани Прокоповичі та інші заводити культуру на Москві та складати „общеруску“ літературу „общерускою“ мовою. І ся література справді складається; мова ця справді виробляється. Дехто вже думає, що досягнуто „общеруского“ єднання цілком.

От же—ні!

Незабаром починають вбачати наші українці те, що й мусили вони побачити. А саме, бачуть вони, що тая „общеруска“ література де далі, то все менш та менш починає вдовольняти спеціально-українські потреби, бо де далі, то все більш та більш робиться спеціально московською. Бачуть навіть, що уряд силкується зробити її саме такою, се б то тільки московською і задати спеціально-українські варіяції: спершу уряд забороняє, відбірає і палить такі релігійні книжки, що в їх стрівається щось одмінне від московського православія; а потім р. 1720 Петро I велить на Україні „ніяких книжок, окрім давніх церковних, не друкувати та й старі церковні книжки до друку виправляти і рівняти з такими ж московськими, щоб були зовсім однаковісенькі, щоб ніякої одміни і особливого наріччя ні в яким разі не було“. (М. Уманець. Дещо з ист. укр. письм. ХІХ. Діло, 1885, ч. 15). Тим наказом убивано ту українську літературу, переважно полемично-богословську, яка до того

часу (хоч і не чистою українською мовою) вільно розвивалась на Україні під усіми „лядськими утисками“. З цього часу й починається—з одного боку заганяння ломаками до „общерускості“, а з другого—спершу дрібні, а де далі, все більші національні українські протести, що виявлялися в формі українських творів спершу семинарською, а далі й народньою мовою. Це поривання національне виявити себе, свою душу українську в українських творах не перепинялося на Україні ніколи, тільки що одмінилося XVIII сторіччя: після того як не пощастило з „общерускою“ мовою, бо її узурпували самим собі москалі,—вдалися наші просто до народньої мови. Твори ті зоставалися в рукописах аж до Котляревського, що перший насмілився надрукувати свою „Енеїду“, і з цього часу починається нова народня доба в історії української літератури.

Таким побитом ми бачимо, що зовсім не „всеросійська“ література „виділила“ з себе (та ще й під Гоголевим впливом!) літературу українську, а що українська література істніла на Русі-Україні з часів князівських, бо завсігди українська нація почувала духовну потребу виявити своє духове життя в письменстві і завсігди виявляла. Що ж до „общерускої“ літератури, то вона справді складалася з таким напрямком, щоб бути і Москві, і Україні однаково своєю, але скоро московський елемент у їй переважив,

зараз же вона й перестала бути своєю Україні, і зараз же Україна стає на свій національний ґрунт. Правда, ся література і досі панує на Україні, але се тільки тим, що письменство українське не дійшло до свого повного зросту; а де далі воно ростиме, то все меншатиме та меншатиме вага московської літератури на Україні.

Д. Драгоманов радить усім українцям не відбиватись від московської літератури. Ми й приймаємо сю раду, але зараз же додаємо до неї: так саме не відбивайтесь і від усіх інших літератур. А що досі на Україні російській московська література й мова єсть органом освіти, то се ніяк не може спиняти нас розвивати свою самостійну літературу. Саме в таких відносинах стояла колись хоч до чехів література й мова німецька—а се ж не пошкодило їм виробити своє самостійне чеське письменство. Та й у минулі віки—хиба не ту саме роллю, яку відіграє тепер московська мова на Україні, відігравала мова латинська, яко мова літератури й освіти, серед західно-європейських народів—отже це не перешкодило їм виробити свої власні національні літератури, *літератури* справжні, а не якісь частки та паростки від латинщини. Так саме і українська література не була, не єсть і не буде часткою чи паростком од московщини, а була, єсть і буде самостійною літературою, що в їй силкується виявити своє розумове життя український народ. Усе гарне, що ми

маємо від російської літератури, ми беремо дякуючи, (так саме, як ми робимо це й з іншими літературами), але ми не хочемо платити за це своєю національною самостійністю, і до сього не присилує нас ніхто.

Не вважаючи на всю оту вище згадану плутанину, держалися, звісно, і ті погляди, що zostалися нам од Шевченка. На превеликий жаль люде, що додержували тих справді національних українських поглядів, додержували їх не цілком. Тільки небагато людей, тільки одиниці, може, розуміли і знали всі Шевченкові ідеї цілком; загал же так званого „українофільства“ додержував тільки частину з їх. А саме: він держався того, що Шевченко казав про національну українську самостійність, і забував або легковажив те, що Шевченко казав про народ, про те, що українська справа нерозірвано зв'язана з мужицькою справою, з справою всіх убогих працюючих.

З сього виходила велика шкода, бо через се націоналізм, патріотизм наближався до шовінізму, або у всякому разі ставав річчу більш менш формальною. Се, звісно, не могло ані прихилити до сього націоналізму симпатії людей з інших груп, ані зробити його самого міцним.

Тим, скоро Куліш оголошує свою нову історію українську, зараз же счиняється колот. Одні вірять Кулішеві. Досі всі їх ідеали лежали в козацтві (бо вони тільки козакофільство саме

вбачали у Шевченка), а тепер вони чують, що козацтво чорт зна що. У самих історичної освіти небагато—не диво, що вони вірять Кулішеві, згожуються з ним і одкидаються від української справи, прилучаючись до такого вихвалюваного у Куліша московського абсолютизму.

Другі—не вірять Кулішеві. Вони починають обороняти те, що на його так нападався Куліш і це, звісно, тільки пособляє зміцнитися шовіністичному колірові на українському націоналізмові.

З'являється й теорія трьох літератур у Росії, а згодом і новітні міркування Костомарова про українську літературу „для домашняго обихода“ з метою—швидче обмоскалити український народ. Даремно Драгоманов останніми часами так нападав на сервілізм у Костомарова: і Костомарівські у „Вѣстнику Европы“, і Драгоманівські у „Правді“ погляди на українську літературу однаковісінські. І той, і той вважають її за частку московської, і той, і той мають на меті вщасливити наш народ московською літературою,—се б то: обмоскалити його найсправді. Ба, Драгоманов навіть радикальніший у сьому напрямку, бо, як ми бачили з листа ІХ, вимагає, щоб українці яко мога більш поступалися в своїх писаннях державному культурному елементові—в материялі, мові та в правопису і навіть у графіці, бо „дуже відрубна графіка українська утрудняла б нашому народові і громаді

доступ до російської літератури". Таким побитом—метою всіх українських пориваннів мусили бути якісь мізерні книжечки, мовою, матеріалом, правописом та графікою підхилені під „державний культурний елемент“—то б то значно змоскалені. І ці книжечки були б тільки на те, щоб лекше і тихше помоскалити народ, як казав Костомаров.

Не дивно ж, що досі було так мало борців за українську справу. Борються тільки за те, за що варто боротися. Можна і варто боротися за національну самостійність, за національну літературу, але чи варто боротися за який десяток чи два книжечок народньою, вмисне помоскаленою мовою, книжок, що мають на меті тільки пособляти доходити до „общеруского“? Чи не краще просто москалити народ, аніж писати ті книжки? Бо коли мусимо його доводити до московської літератури, то що швидче його помоскалимо, то краще. Ся мета була така маловартна, що ніяк не могла привабити до себе читачів.

Шкодили такі твори, як Драгоманова, ще й иншим. Вони значно пособляли тому, що вкраїнство переводилось на шовінізм. Хоч і які дивні здадуться декому сі мої слова, а мушу їх сказати. Річ ось у чому.

У своїх тих статіях Драгоманов нападався на справжній, правдивий український націоналізм, звучи його „сепаратизмом“ і становив

напроти його свою „панруску“ теорію. Загал громади української в Росії не велико знав український націоналізм,—тим найбільше, що Шевченко, напр., знаний був тоді в Росії більш як автор козакофільських поем, бо інше з його творів у Росії друкуватися не могло, та не може й досі. Ото ж сей загал, читаючи Драгоманова, бачив, що він на українство нападає, а в своєму панрусизмові містить щирі народолюбні ідеї. Люде могли думати й справді думали, що тільки Драгоманова панрусизм прихильний до тих ідей, а український націоналізм од їх далекий або принаймні—байдужий. Ото ж через се, що „панрусизм“ узурпував собі ті ідеї,—люде народолюбні відкидалися від українського націоналізму та й прихилилися до панрусизму. А як у тому панрусизмові спеціально українська мета була маловартна, як то вже казано, то ті панрусисти дуже скоро занехаювали її і ставали незабаром московськими обрусителями, хоч і на радикальній часом основі. Таким побитом той панрусизм однімав народолюбні елементи на користь московству, збивав з пантелику українських націоналів народолюбців і або відривав їх од українства, або, примушуючи берегти свій націоналізм проти панрусского москвофільства, штовхав їх до шовінізму. Правда, були такі люде, що додержували своєї постаті, люде, які розуміли, що Шевченко далеко більш народолюбний та народоприхильний, ніж десять Драгома-

нових, і вкупі з тим він стоїть за той немилий Драгоманову сепаратизм український — такі люде не збивалися з пантелику ні теорією трьох російських літератур, ні одами до великих царів і цариць, а пильнували свого вкраїнського діла, пильнували щиро, непохитно, невтомно та пильнують його й досі, хто живий. Їх ім'я всяке тепер знає і не треба їх тут наменовувати. Але ж таких людей було мало, се були одиниці. Загал же крутився і плутався, не знаючи, на яку ступити серед тих „гимнів“, „культур центрів“, „трьох літератур“ і всього такого. Космополітичні теорії, до яких такі прихильні росіяне, тільки пособляли сій плутаниці.

Ось через віщо, як на нашу думку, у нас такий нелад і так мало зроблено досі. Де плутаниця, там мало діла, а в нас і досі плутаниця. У нас через ту плутаницю і досі не могло виробитися серед української інтелігенції доброго національного інтелігентного загалу. Більшість з української інтелігенції в Росії байдужа до вкраїнської ідеї, а ті, що до неї прихильні, знов не солідарні проміж себе і, не вважаючи на те, що їх так мало, розбиваються, скільки ми помітили, ще на три групи.

Перша—се формальні націоналісти. Вони виявляють прихильність до всього вкраїнського: до вкраїнської мови, до вкраїнської літератури, навіть до вкраїнської одежі,—але й тільки. Ніякої позитивної праці від їх сподіватися нема

чого, бо позитивна українська праця можлива в нас тільки на народолюбній основі, а в цих людей перше стоїть націоналізм, а народолюбство — так собі. Треба сказати, що сьогочасні порядки серед мужиків не зовсім такі, щоб могли викликати прихильність до себе від українського патріота, а люде з сієї групи не хочуть зрозуміти тії правди, що коли мужик такий темний і так легковажить свою національність, то тим більше мусить інтелігенція працювати, щоб вивести його з такого становища,—а не відвертатися від мужика за його темряву. Нам же доводилось стрівати людей з сієї групи, що вони вважали за безкористне діло писати тепер книжки для народу, а обстоювали за саму літературу для інтелігенції! Ся партійка складається здебільшого з людей старих, і ми її звагимемо *українофільською*,—се б то так, як вона сама себе з давніх давен зве. Се назвище дуже до неї підходить, бо вона виявляє тільки прихильність до українства, а не діла на користь йому; вона говорить і пише тільки по московському, а коли вряди-годи й надряпає що по українському, то се не великого важить. Правда, і серед сієї групи є двоє-троє людей працювитіших, але все ж великої роботи від українофілів не можна сподіватися. Одначе партійка ся має в нас силу, бо складається здебільшого з людей з значним громадським становищем—се б то: сі люде або добрі посади, або заможність мають. У руках у

сих людей лежить чимало українських справ, і коли вони не довели тих справ до загину, дак тільки через те, що ті справи сами в собі мають досить сили до життя.

Одна з характеричних властивостей цієї групи є її страшенна боязкість, скоро доводиться їй виявляти своє українофільство. Часом ся боязкість буває просто аж кумедна, бо сі добродії иноді бояться сказати в громаді по українському слово, щоб не вважено їх за державних зрадників!! На превеликий жаль, загал російської інтелігенції не відрізняє сих лякливих українофілів“ од справжніх українських націоналів і всі їх негарні властивости накидає й справжнім путящим українським діячам. Громадянству тим важко відрізнити формальних українофілів од справжніх українських націоналів, що, як і завсігди буває в таких випадках, ся група непомітно зливається з групою тих справжніх націоналів. Тим часом проміж Кониським чи Левицьким з одного боку і яким літератом, що списує безліч паперу по московському і тільки раз на 20 років напише дві-три картки по українському того-сього,—велика різниця. Перші—найкращі репрезентанти нашого національного руху, а другий—тільки українофіл.

Друга група—се радикали. Заснувалась вона під впливом російського та галицького радикалізму з одного боку, а з другого—під впливом того, що „українофіли“ більш балакають про

свій патріотизм, ніж дбають про справу. Ся групка проповідує любов до народу, говорить про працю для його і має соціалістичний колір. Опріч того соціалістичного коліру (що багатьох дуже вражає) народодлюбні ідеї в сієї групи такі, що до їх буде прихильний всякий народодлюбець. Але, на превеликий жаль, і ся партійка багато говорить і мало робить або й зовсім не робить.

Не робить же вона тим, що вона й не може дати позитивної роботи. І це саме тим, що вона відкидає націоналізм.

Галицькі радикали, відкидаючи націоналізм, усе ж, як то видно з їх програми, визнають, що народні маси можуть розвиватися тільки на національному ґрунті, і через те галицькі радикали роблять на національному ґрунті, видають свої газети, пишуть книжки по вкраїнському. Тим у їх є діло.

У наших же російських радикалів діла нема. Злегковаживши націоналізм, вони легковажують і вкраїнську мову і таким побитом стають цілком на московський ґрунт. Се і легше, і безпечніше. Легше тим, що мову, коли не знаєш, то треба вивчити, а наші радикали не такі ретрогради, щоб гаяти час на таку марну річ, як вивчити мову — се, бач, націоналістичні вигадки. Безпечніше тим, що українська справа не має прихильности від уряду, а наші радикали такі саме страхополохи, як і українофіли. Через сі дві причини вони говорять і пишуть по московському,

і коли ви стрінете статтю такого добродія в якому московському виданні, то ви не пізнаєте, що се український радикал, - він бо тут нічим не відрізняється від звичайного радикального обрусителя.

Національні питання тільки там можуть поступитися назад перед соціально-культурними, де нація, яко нація, не погрожує ніяка небезпечність. Так поступилося національне питання назад, наприклад, у москалів. Ім, як і французам, англійцям—нема чого боятися, що в їх однімуть їх національність: вона їм забезпечена. Тим вони й можуть класти всю свою працю на справи соціально-культурні. Сю правдиву думку, висловлену в одному з останніх творів Драгоманова, наші радикали забувають. Вони не хочуть зрозуміти, що доки українська нація не здобуде всіх своїх прав яко нація, доти питання національні будуть стояти в нас—і в Росії, і в Австрії на першому плані, доти самому народолюбству буде шкодливою річчю повставати проти українського націоналізму. Це, не вважаючи на слова свого прем'єра, забувають і галицькі радикали, але ті хоч на *практиці* мусять робити на національному ґрунті. У наших же радикалів і того нема. Відкидаючи націоналізм, легковажучи мову, вони тим самим роблять неможливою роботу на національному ґрунті. А всяка робота не на національному ґрунті нам або безкористна, або шкодлива.

Коли розвиватися народні маси можуть тільки на національному ґрунті (а ми думаємо, що се аксіома), то всяке відхилення від національного ґрунту єсть річчу шкодливою. Кожен, хто приносить хоч крихту обмоскалення в наш народ (чи словом з уст, чи книжкою)—робить йому шкоду, бо видбива його від національного ґрунту,—се б то: збиває його з того становища, що єдино на йому можливий єсть народній розвиток. А наші радикали сього не хочуть розуміти, хоча се видимо виходить з тих слів Драгоманова і радикальної програми про можливість розвитку тільки на національному ґрунті, і хоча вони Драгоманова вважають за свого отамана. Вони не розуміють сього і пишуть для українського народу московські книжки... Сей московський ґрунт, що на йому стоять радикали наші, робить і те, що вони, на превелике диво, часом сходяться до купи з першою групою, з групою українофильською, формально національною. Річ бо в тому, що, не вважаючи на свій радикалізм та українофильство, обидві партії складаються з помоскалених росіян. у обох у їх сидить не стільки українська, скільки російська душа—ось вони на цьому полі й єднаються часом.

Нарешті є ще третя група, правдиво національна та правдиво народолюбна. Але про неї скажу докладніше в новому листі.

XII.

Третя з згаданих груп вийшла з групи українофильської і досі є ще невелика і розріз-

нена. Ми будемо звати сю групу, щоб одрізнити її від групи українофільської, *свідомими українськими націоналами-народолюбцями*. Через те, що люде з сієї групи порізнені, в неї нема виробленої до дрібниць програми, але її думки й заміри могли б бути, кажучи коротко, сформуловані так (ми тут стільки ж викладатимем ті погляди, скільки й сами говоритимем з приводу їх):

Українські націонали-народолюбці вважають русько-українську націю за націю самостійну, що має всі права, які звичайно повинна мати нація, - се б то: права порядкувати по своєму в своїй землі в справах просвітній, культурній, економічній, соціяльній та політичній. Бачивши, що русько-українську націю збавлено тепер сих прав, вони мають на меті вернути їх їй.

Але вважаючи на те становище, в якому стоїть Україна, вважаючи на реальну вагу, яку мають дійсні факти, українські націонали-народолюбці заздалегідь зрекаються всяких заходів коло політичної самостійности української, певні будши, що при сьогочасному нашому становищу такі заходи є ніщо инше, як дитячі іграшки, до того ще й небезпечні, бо вони можуть тільки пошкодити нашій справі. Вважаючи Україну за частину російської держави, українські націонали-народолюбці будуть завсігди прихильні до Росії стільки, скільки Росія задовольнятиме національні потреби українські. Вони могли б єднатися з поступовими групами з усяких національ-

ностей в Росії на те, щоб досягти одніи сьогочаснього важкого режиму на кращий, але робили б се тільки яко *українська* партія. (Взагалі можна сказати, що всякі національності в Росії мало проміж себе знаються і борються кожна особно, часом і не знаючи, що є инчі, які допоминаються того ж, чого й вони. Більш-менш знаються проміж себе українці та ляхи, але, на превеликий жаль, більш гризуться, ніж братаються; тим часом литва, финни, (суомалайн), ести, латиші, вірмени, грузини та инші—кожен борється за свої національні права так саме, як і вкраїнці. Чому б нам усім не порозумітися, не зав'язати тіснішої знайомости, що могла б колись може довести й до спільної діяльності? Кожен з нас нарізно мало має сили, але всі вкупі ми легко можемо переважити московських з'єднувачів. Се—що до питання національного. Що ж до одніи сьогочаснього режиму на кращий взагалі, то тут ми могли б єднатися й з поступовими москалями, аби тільки ті москалі покинули погану завичку—не признавати наших національних прав. Українські націонали-народолюбці можуть робити вкупі з москалями тільки яко вкраїнці, а москалів саме це й дошкуляє. Отже вони помиляються і шкодять сами собі. Ставши толерантними, вони (ми кажемо про ті поступові групи) тим самим придбали б собі поміч од усіх пригнічених національностей, а тепер її не мають. А яка вже користь буде російським лібералам, та й

радикалам, коли уряд обмоскалить яку народність і придбає тим більшої сили, то се вже Бог його знає. Російському сьогочасньому режимові доводиться боротися не з самою течією ліберальною, але й з течією національною—він бореться на два фронти. Скоро ж він подужає національні поривання у немосковських народностей, зараз у його побільшає сили вже через одне те, що він силу, тепер розбиту на дві борні, зможе повернути всю цілком на одну борню—на борню проти визвольної течії і таким побитом легше йому буде задавити її. Тим часом москалі не хочуть сього зрозуміти, і навіть такий ліберальний наче б то часопис, як „Недѣля“, торік, здається, казала, що національні питання в Росії се „недоконченныя завоюванія“ і що треба їх довести до краю—сим вона страшенно звеселила „Московскія Вѣдомости“. Отже українцям нема чого брати приклад з московських з'єднувачів: ми повинні спріяти всякому визвольному рухові в Росії, але єднатися до роботи можна нам не инакше як *українцями*, а не „общерусами“, бо инакше москалі зараз нам сідають на шию.

Так саме українські націонали-народолюбці зрекаються всяких заходів коло радикальної одміни сьогочаснього ладу на Україні, бо мають на увазі *сьогочасню*, а не ту, що ще колись буде, працю, та думають, що: а) ніхто ще не сказав у справах соціяльних певного слова такого, що на його, яко на непохитну правду, можна бу-

ло б цілком зіпертися, одмінюючи соціяльний лад сьогочасний. та б) ніякі одміни не зможуть пособити, коли люде, що за для їх учинено ті відміни, не досить культурні й освічені, щоб увести їх у життя і належно з їх користуватися. Тим можемо ми тепер тільки дбати про те, щоб, розвиваючи серед наших людей культуру й освіту, робити їх здатними до кращого громадського ладу — того, що колись має бути, не передрішаючи заздальгідь, який то буде лад, бо пам'ятати мусимо, скільки теорій, прінціпіяльно надзвичайно гарних, розбилося об невблагану дійсність, показавши тільки одно, що *так не треба робити*. Чи колективизм, чи індивідуалізм царюватиме колись у межилюдних економічних відносинах — того з певністю ніхто не може сказати, — тим мусимо покинути всякі залітання в хмари та працювати на тім полі, яке є, не рішаючи наперед за людськість, чого вона колись схоче — тоді, як зійде на вищий культурний східець.

Таким побитом, застаючись партією, що бажає практичного діла, а не теоретичних пориваннів, українські націонали-народолюбці вважають, що тепер можна працювати для України тільки в двох напрямках: у просвітно-культурному, та в економічному.

Уже з самої любови до рідного краю та до рідного народу мусять українські націонали-народолюбці з усієї сили дбати про те, щоб підняти наш рабочий простолюд сільський та

міський з його економічного занепаду і поставити його в таке економічне становище, щоб він міг уживати свій час не на саму щоденну важку працю за шматок хліба, а й освічуватись, виробляючи в собі національне самопізнання. Але опріч сього почування, є ще й фактичні причини, що через їх українські націоналі-народолюбці не тільки бажають, а й *мусять* працювати на користь народнього добробуту, коли хочуть, щоб їх діяльність мала бажані наслідки. Українська народність не має своєї державности і її національні заходи стрівають навіть ворожість од державного режиму. Таким побитом українцям доводиться покладатися єдино на свою власну силу і більш ні на чю. (Бо хоч би навіть ми й придбали друзів проміж іншими скривдженими народностями в Росії, то все ж приятелювання те тільки тоді може дати нам реальні наслідки, коли ми сами будемо дужі). Самої інтелігентної сили буде мало, щоб побороти незабаром силу централізаційну,—тим мусимо ми зробити так, щоб за нас стояв і народ, се б то: зробити з інстинктових українців самосвідомих. Самосвідомість же національна, бажання стояти й боротись за свою національність—се такі речі, що можуть вони тільки тоді мати місце, коли або важливіщі економічні народні потреби забезпечено (се б то: народ досяг уже певного добробуту), або коли національні права нерозірвано зв'язані будуть з народнім добро-

бутом так, що народ, досягаючи перших, досягає й другого. Через віщо се так—легко зрозуміти. Треба відомої, більш менш доброї освіти, щоб дійти до національної самосвідомости. Добра ж освіта можлива серед народу не тільки тоді, коли є добрі способи освітні, але також і тоді, коли народ стільки заможний, що може з усеї сили користуватися з тих способів. Окрім того на національну борню треба часу, а сього вільного часу нема де взяти тій людині, що з досвітку й до смерку працює за шматок хліба. Такій людині ніколи не тільки робити що в напрямку національному, але навіть і думати про що инше, окрім своїх щоденних турбот, вона мало може. Така людина буде байдужа до всяких національних справ, до всякого патріотизму, окрім того патріотизму, що велить обороняти свою хату, одіжку, їжу, як їх видимо хто однімає. Може се і дуже дошкульний нашим національним гордошам факт, але се факт і мусимо з ним рахуватися.

Тим, коли ми підніmemo вгору наш робочий простолюд з його поганого економічного становища та зуміемо справу національну зв'язати з справою народнього добробуту, то виявимо сим не тільки правдивий діяльний патріотизм, а також і розумний далекосяжний політичний такт. Таким побитом виходить, що справа національна українська мусить нам бути справою українського робочого простолюду. З сьо-

го погляду ми повинні дбати всякими способами про народній добробут, сприяти й пособляти всяким добрим державним заходам у сьому напрямку і самим досягати такого становища громадянського, щоб могли пособляти народові в сьому ділі. Пособа ся і в межах від російського уряду дозволених може бути така велика і така користна, найелементарнішого в сій справі ще так багато треба зробити, що нема ані рації, ані змоги хапатися за щось більше й ширше, вводити в життя які нові (на погляд може й гарні, але у всякому разі не аксіомичні) економічно-соціяльні теорії: перш треба досягти елементарних здобутків, а потім уже глядіти чого більшого й ширшого. У нас же, як казано, і сих елементарних здобутків ще нема. Що сьому правда, зараз ми побачимо, скоро згадаємо, в якому становищу стоїть наше хліборобство, наше ремество, наш промисл. Наш хлібороб і досі працює так, як працювали наші предки за князя Володимира святого, зовсім несвідомий нових способів господарських, способів *необхідних* при сьогочасній виробленій засміченій землі. Хиба не було б величезним добрим ділом, хиба не поліпшило б нашу хліборобську культуру і через те хиба не підняло б народній добробут, коли заснувати сільсько-господарські школи так, щоб вони вкрили Україну? Хиба не пособила б хліборобові добра організація продавання дешевого, путящого господарського

знаряддя та путящого насіння? Хиба не пособило б народові, як би організувати по селах добрий і дешевий продаж потрібних йому продуктів — тих, що за їх тепер сільські глитаї крамарі-бакалійщики (і свої, і жида, і москалі) луплять з мужика великі гроші та ще й обдурюють його? Хиба не було б добродійством мужикові, як би заснувати по селах позичкові каси, щоб не продавався мужик у неволю за яку позичку п'явці-глитаєві? А скільки є всяких інших потреб економічних, необхідних потреб, що їх цілком можна задовольнити і при сьогочасних російських порядках? Їх безліч, — і тільки тоді, як їх буде задоволено, тільки тоді народне життя економічно покращає, а через те з'явиться народові змога допоминатися й чогось кращого і в справі соціально-економічній, і в справі національній. Все це можуть і повинні робити ті громадські діячі, що стоять коло сього діла — чи в земстві, чи на якому уряді, чи просто живучи на селі та маючи своєї землі клопоть. *Аби тільки схотіли, а робота знайшлась би* — правда, робота дрібна й не блискуча на погляд, але незмірно користна й важлива в нашій справі.

Таким побитом, зв'язавши національну справу з справою народнього добробуту, українські націонали-народолюбці, коли тільки схочуть захопити в своїй діяльності і завширки, і завглибшки так, як треба, можуть нашу народню спра-

ву значно посунути наперед і можна тільки бажати, щоб вони не покинули своїх широких поглядів на неї.

Що ж до справ літературно-просвітних, то українські націонали-народолюбці стоять, звісно, за те, щоб вільні були думка й слово, щоб вільна була самостійність української літератури та щоб українській літературі вернено було назад усі її права. Маючи на увазі сьогочасні реальні обставини, вони силкуються тепер здобути українсько-руській мові місце в церковній проповіді, в школі (не відкидаючи, що мови державної теж мусять учитися в їй), в народньому суді (в його присудах), у законах, що повинні бути перекладені по українському; дбають, щоб рідна мова найширше панувала серед української інтелігенції. Здобувати всього цього примушує їх стільки ж любов до рідної мови й літератури, скільки й необхідна життєва потреба: вони бо на практиці попереясвідчувались, як тяжко руйнується добробут серед українського народу сьогочасньою народньою темнотою, темнотою, яка повстає через те, що панує в нас чужа мова. Народ не розуміє чужомовної проповіді, не тямить незрозуміло викладених законів і не має ніякої користи з далекого від його життя, чужомовного вчиття. Через се всяким шахраям дається широка змога одурювати з усієї сили наш народ. Найпоследуший писарь, користуючись з повної мужицької темряви, обдирає на-

род, тягнучи з його безліч усяких незаконних виплат і всі свої вимогання засновує наче б то на законі, на тому законі, що його не знає мужик і через те мусить вірити писареві. Податків наш народ платить і досі більше, ніж того вимагають офіційальні цифри, бо мужик письма не знає, а писарь часом запише принесені гроші в податкову книгу, а часом—ні (і тоді сховає гроші до своєї кишені); а як промине рік чи два, то ті незаписані гроші правлять з мужика яко недоплаток. Народня школа на Україні російській зовсім не дає освічених селян: люде, що вчились у їй, або занехають вивчене і нічим не відрізняються від невченого мужика, або гордюючи „мужиками“, батьком та матіррю, стають тими писарями, що обдирають народ—таким побитом московська освіта на Україні російській плодить народніх експлуататорів. Зваживши оце все і багато иншого, українські націонали-народолюбці розуміють, що народня українська просвіта буде величезним добром українському народові, і через те вони мусять дбати про неї з усії сили, впевняючи словом і ділом російську інтелігенцію, що така реформа—необхідна річ, розвиваючи народню літературу та проводячи її на село.

Таким побитом, коротко резюмуючи, хочуть українські націонали-народолюбці самостійного національного життя і думають сього досягти з одного боку спріяючи всяким легальним заходам

одмінити сьогочасній режим взагалі в Росії на кращий, більш людяний (але роблючи се, вони ставатимуть завжди яко *українська* партія), а з другого—дбаючи про народній добробут, розвиваючи народню освіту й українську літературу та вмілости (штуку), силкуючися цю освіту, літературу та вмілости зробити ціло-народнім, а не панським тільки добром, силкуючися, щоб зникли ганебні назвища „пан“ та „мужик“, а щоб виробилася з української нації одна національно-самосвідома освічена громада. Всю свою діяльність хочуть українські націонали-народолюбці з України наддніпрянської вести в згоді та в порозумінні з галицькими, з буковинськими та з угорськими нашими братами, приймаючи від їх поміч та пособляючи їм, розуміючи, що всяка поміч українцям галицьким, буковинським чи угорським є поміч нам самим, нашій ціловкраїнській справі, і певні бувши, що саме так думають і наші брати з Австро-Угорщини.

Оце те, що, коротко кажучи, можемо ми сказати про ту третю в нас групу, про групу українських націоналів-народолюбців. Нам здається, що група ся має найбільше сили до життя та що всяка людина з іншої групи, яка схотіла б не тільки говорити, але й робити діло, мусить пристати до сії групи. Радикали найсамперед становлять народній добробут—попереду він стоїть і в націоналів-народолюбців; а що теоретичне мотивування у їх може неоднакове, дак

се дарма: коли наші радикали признають формулу, поставлену в програмі у галицьких радикалів, що народні маси можуть розвиватися тільки на національному ґрунті, то вони *на практиці* робитимуть теж, що й націонали-народолюбці. Так саме і „українофили“ — скоро перейдуть од своїх українських симпатій до справжньої любови до рідного краю, до діяльного націоналізму, скоро кинуть *слова* та стануть до *діла*, — зараз же на практиці поєднаються з націоналами-народолюбцями. Взагалі єдино ся група національно-народолюбна, яко партія, що має на меті *практичну діяльність*, а не самі теоретичні поривання (чи національного, чи соціального змісту), може мати силу й вагу в українській справі, тільки вона й може посунути її наперед.

XIII.

Перші XII „Листів з України наддніпрянської“ писалися ще тоді, як „Буковину“ пускано в Росію, і писалися з оглядом на цензуру. Тим чимало зосталося там недоговорено. Між иншим сказано там (в листі про програму молодих, свідомих русинів-українців), що мусять русини-українці дбати про те, щоб відмінився сьогочасній режим у Росії, та щоб піднісся добробут народній. От же в слова про те, щоб відмінювати режим російський, ми клали не инше яке розуміння, як тільки те, що сей режим мусить відмінитися радикально, а першим ступе-

нем до того мусить бути конституція. Так само що до добробуту народнього, то розуміли ми, що свідомі українці-русини ніяк не можуть погодитися з тим, щоб і далі на Україні панував такий лад, де заможний експлуататор за малим не верхи їздить на убогому працювникові. Не тільки як просто люде, але й як українські націонали мусимо ми дбати і про инший політичний і про инший соціально-економічний лад. Без політичної волі неможлива єсть річ боротися за свої права національні і виборювати їх; без добробуту народнього неможлива єсть річ довести робочий міський і сільський народ до національного самопізнання: се можливо тільки тоді, коли у мужика буде час і змога на те, щоб освічуватися, а тепер сього нема, бо все його життя йде на важку працю за сухий шматок хліба. Ось через що мусимо ми всякими способами розповсюджувати в Росії ідеї конституційні не тільки друком, але й просто словом. Ми повинні виразно собі сказати, що для нашого діла нам треба конституції і що кожен свідомий русин-українець повинен бути конституціоналістом. Постановивши собі сю тезу яко необхідну, ми відразу перестанемо хитатися на всі боки, вишукуючи всяких штучних способів запобігти ласки в уряду: ласки в його ми не запобіжимо ніколи, а просто мусимо відмінити самий уряд та й годі. Ото ж на нашому українсько-руському прапорі поруч з словами

„самостійність українсько-руської нації“ мусять стояти слова: „конституція в Росії“, яко спосіб здобути нові кращі порядки. Третьою тезою на тому ж прапорі мусить бути добробут народній; а щоб досягти його, мусимо робити поки що на тому полі, яке зоставляє нам російський уряд; а як здобудемо конституцію, то й на ширшому, бо ж добробут народній розуміємо ми не яко які паліятивні полекшення там чи там мужикові, а яко такий лад, де не буде ні експлуататорів, ні експлуатованих, хоча заздальгідь і не можемо сказати, які саме форми людських відносин дадуть нам той лад. З оцими трьома тезами на своєму прапорі ми й повинні виступати перед людьми і єднатися з тими, хто прихильний буде до їх. А коли ми будемо виразно з таким прапором виступати, то певно здобудемо прихильности від поступових російських елементів (опріч, звісно, тих псевдо-поступовців москалів, що не можуть ніяк погодитися з думкою про українську національну самостайність) і зможемо гуртом, укупі з ними, швидче подужати реакцію і здобути собі людські права. Тепер такого єднання з поступовими російськими елементами у нас нема, й це тим більш, що нас не хочуть знати ті поступові елементи, вони бо вважають нас за реакціонерів, тільки за прихильників до „хохлацкаго жаргона“, або до „гетьманської булави“. У Росії всім обрид і увірився „російський патріотизм“, і ліберальна гро-

мада російська так звикла всякі слова про „народность“, „самобытность“ і т. и. вважати за прикмету ретроградного духа (як то воно й є у Москалів), що сі спеціальні властивости московського „патріотизму“ й „націоналізму“ переносить і на всякий інший національний рух, думаючи, що й він теж мусить бути неодмінно ретроградний. Тут, яко приклад, додаються ще й ляхи, найвідоміші в Росії націоналісти недержавні—відомо бо кожному, як націоналістичне польське панство браталося з панством московським, що плакало за кріпацтвом. Так і на українство дивляться яко на рух обскурний, навіть не турбуються довідатися, чи справді так воно є. Коли ж кому з російських поступовців часом і потрапить до рук щось таке, що з його він може про українство довідатися, то й тут лихо: здебільшого потрапляє йому таке, що ніяк не може відмінити його думки про сю річ. Потрапляють бо йому до рук найсамперед російські русько-українські видання. А віх тепер не дуже можна знайти що путяще—через цензуру, звісно. Нам скажуть: але ж і московські видання теж цензури зазнають, а чому ж там є путяще? Не зовсім так. Бо російські журнали й газети у Москві та в Петербурзі можуть виходити без „предварительной“ (попередньої) цензури, так саме й книжки, що мають у собі 25 чи 30 аркушів друку. Се вже дає змогу багато дечого такого сказати, чого цензура ніяк не дозволила б сказати. Опріч того

по українському заборонено все, крім оригінальної белетристики й поезії з сьогочасного мужицького життя. Щож можна зробити не можучи мати ні науки, ні публіцистики, ні перекладів, ні творів з життя інтелігенції, ні історичних творів красною письменства по своєму? Хиба ж се література!? Та ще до того треба сказати, що й той клаптичок, який дозволено, всякими способами обтинають, і цензурні лютування проти українського слова доходять до того, що цензура то дозволяє, то знову забороняє найневинніші речі—такі, як ось, наприклад, казка „Яйце--Райце“, то що. (Див. про це в „Буковині“ з р. 1892 Вільхівського: „Дещо про українські видання“). Бувають такі комічні історії. Відомий письменник російський Г. П. Данилевський, що за життя був редактором „Правительственного Вѣстника“ і здається ще чимсь і в „Главномъ управленіи по дѣламъ печати“, написав оповідання „Христось сѣятель“. Се оповідання кілька разів друкувалося і в збірках його творів, і нарізно. Хтось переклав його по українському та й заслав до цензури без автора, яко оригінальний український твір (оповідання се—з українського життя). Цензор узяв тай викинув з оповідання всю середину, так що оповідання не можна було друкувати: воно було незрозуміле, виходила без середини якась нісенітниця. От з такою цензурою що ж його надрукуеш путящого? Не дивно, що за малим усе,

що виходить у Росії—страшенна нікчемність. Не дивно, що російський поступовець не відмінить своїх думок про українство, як йому потрапить до рук ота макулатура—не то не відмінить, а ще й дужче впевниться, що він не помиляється.

Не дуже краще стоїть діло й з Галичиною. Перше, що зараз же вразить російського поступовця (хоч би й помоскаленого українця, що вдається до української літератури через те, що воно йому своє ж таки) і виразно відбивається у галицьких виданнях—се клерикалізм. Куди хоч глянь у галицькому громадському життю та в галицькій пресі (опріч радикальної, звісно), скрізь чути той клерикалізм, і він доходить навіть до того, що світські автори пишуть у галицьких виданнях (і то не в „Душпастирях“, звісно) так мов би казали проповідь у церкві. Щоб не говорити багато, досить нагадати недавній папський ювілей і те, що з приводу його писалося. Клерикалізм же у Росії до того не в повазі, що кожен путящий інтелігент (не єдино радикального коліру) не схоче єднатися з людиною, що була в тому гурті, який святкував ювілей якого там митрополита чи хоч би патріарха вселенського. Ми розуміємо, що аранжувати той ювілей могла примусити галичан потреба політична (певне тільки, не справжня, а така, що здається справжньою), але нічого сього російські поступовці не знають, не відаючи галицьких справ, і беруть річ так, як вони беруть такі саме речі в себе

дома. До того ж не можуть вони не бачити, що клерикальний колір на галицьких виданнях не викликає вже ніяка потреба, і що він залежить просто від того, що галицька інтелігенція пронята попівським духом, а сей дух у Росії ідентифікується (і по правді) з усім обскурним, реакційним та ретроградним. Отож і тут російський поступовець, скоро почує той дух, зараз тікає від його геть, упевняючись, що українство— річ з того ж джерела, як і власний російський патріотизм, відповідно формулі: „самодержавіє, православіє і народность“. Та не тільки він, а навіть і пересвідчені вже русько-українські націонали з Росії вражаються тими оливними пахощами, які чути з Галичини. Ми пам'ятаємо, як страшенно здивувалася одна громадка вкраїнська дізнавшись, що „Просвіта“ не схотіла надрукувати перекладеної по вкраїнському книжки Лескова „Сказаніє о Федорѣ христіанинѣ и Абрамѣ жидовинѣ“. Цензура російська двічі дозволила сю річ—спершу в одному з найкращих російських журналів „Русская мысль“, а потім і нарізно. Отже цензура русько-вкраїнська у Галичині виявила себе суворішою навіть од російської побідоносцівської цензури і відкинула ту книжку яко „атеїстичну“. Як же не дивуватися: те, що знаходить місце в одному з найкращих російських журналів і те, що дозволяє цензура у самодержавній Росії—те відкидає сама інтелігенція, репрезентована товариством „Просвітою“, у конституційній Австрії!!!

Взагалі — лібералізм у галицьких виданнях — річ не завсігди помітна. Можна навіть сказати, що вони дуже виразного лібералізму таки бояться. Бо чим иншим можна вияснити собі, те що, напр. у найкращому у галичан літературному виданню „Зоря“ друкувалися такі речі, як напр. вірші К. Устияновича „До Остапа Левіцького“ (1892, ч. 14).

Редакція „Зорі“ бажає,
Щоб я до друку їй післав
Поезію яку, що маю;
Або, щоби я написав
Для неї щось цікавого,
Нового та розумного; —

так каже К. Устиянович і зараз же й починає казати се „цікаве, нове та розумне“. Він починає з того, що нападається на безбожників, через яких наче б то —

Про Бога згадувать не в моді,
бо вони радять
йти за сучасним рухом,
думаючи, що

Прогрес, культура і наука,
Рационалізм і „ad hoc“
Еманципация жінок,
Нашой будущини порука.

В середині він глузує з жінок, що охочі до любови,

Однак мами з них про параду
Лише, бо мало мають крови.

Тож винаходять вже машину,
Щоб за них родила дитину.

Врешті кінчає таким наріканням:

Днесь добре з'їсти, добре спати,
Забавитись на кошт чужий,
Когось іздерти, роздоптати,
Або, у воздух богачів
Цікаво повисаджувати.

Таким побитом виходить, що раціоналізм, еманціпація жінок і т. и. становляться нарівні з „забавитись на кошт чужий“ та з Равашолевими вчинками. Скажіть же, будьте ласкаві, де і в якому путящому виданню в Росії можуть надрукувати таку писанину? І як же ж після сього поступовим елементам не відвертатися від української літератури? Як сього не робити, коли навіть найневинніші речі здаються галичанам часом занадто ліберальними. Ось, напр., що прочитали ми в торішній „Зорі“ в ч. 24, у статті Лосуна (Івана Верхратського): „Замітки язикові“:

„Теперішні українські стихотворці стараються подекуди своїм творам надати дуже властивий(?) намаст, що зовсім не підносить вартости тих творів. І так розгляньмося, напр., в українській переробці: *Der Bauer und sein Sohn*, von Gellert. (Далі переказує Лосун (Іван Верхратський) зміст тієї Геллертової байки). Геллерта оповідання дуже натуральне і кожного розсмішить. Як же перероблено його в українським? Ото місце хлопця (*guter, dummer Bauernknaabe*)

притьмом заняв „бrehливий пан“, місце батька— „мужик“. І виходить таке, що пан бреше, а мужик, щоб його провчити, видумує міст, що карає брехунів. Панок вірить видумці мужика, так, як ein guter, dummer Bauerknabe словам сього батька.. і, коли наближуються до мосту, пан і признаєсь до брехні... От і переробка! Разить вона неімовірністю, бо ж прецінь пан не дасться здурити так легко, як дитина, та ще й нашому неповоротному, добродушному мужикові. То, що у Геллерта вийшло гладко і природно, в українській переробці начеремшено зовсім чудно. А до того, здаєся мені, задачею письменників має бути плекане згоди межи всіма станами суспільности, ото ж і межи паном, (котрий може бути і українцем) і мужиком, а не роз'ярюваня ненависти“. (б, 472).

Ми умисне виписали оце все до краю. Мовиться, бачите, про Чайченкову байку „Брехун“ друковану у ч. 4. „Дзвінка“ з р. 1892. Звісно, вченому авторові статій про те, як треба писати „в язиці малоруським“ годилось би знати, що р. 1876 *народне українське оповідання* про пана брехуна видрукував Драгоманов у Києві в книзі „Малоросійські народні преданія и рассказы“ під заголовком „Панъ-лжець“, і що саме це оповідання, а не Геллертову байку і перевірено по українському,—а коли се знати, то виходить, що зовсім не Чайченко надав пієсці той „намаст“, а просто зробив це сам русько-укра-

їнський народ, і коли вже до кого Лосун-Верхратський має вдаватися з своїми претенсіями, то хай удається з ними просто до українських мужиків, що сміють глузувати з панів-брехунів. *) Ну, та вже хто там такий „зухвалий“, то се вже инша річ, а найцікавіше те, що невинна байка, надрукована у невинному „Дзвінку“ робить таке страшне діло: „роз'ярювання ненависти“ межи панами та мужиками! От до чого можуть добалакатися люде у преславному місті Львові та ще й люде наче б то вчені! Не знаємо, чи читав російський цензор статтю галицького вченого, але певне знаю тільки те, що він з ним однакових поглядів: дозволивши р. 1876 Драгоманову надрукувати згадане оповідання у згаданій книзі, а р. 1890 дозволивши видрукувати прозовий переказ того оповідання у книжці „Казки і оповідання“ (К. 1890), він р. 1893 викинув нелюбу Лосунові (Ів. Верхратському) байку Чайченка „Брехун“ з збірника „Проліски“: *Les beaux esprits se rencontrent*.

Як же після таких історій, та не відпекуватися російським поступовцям від українства, яко від течії ретроградної? Звісно, в українському письменстві могли б вони знайти і дещо инше,

---

*) Зауважимо д-ві Лосунові - Верхратському, що пан Крилов у своїй байці „Лжець“ глузує не тільки з панів, а ще навіть і з князів-брехунів, а ніхто й не протестує досі в московській літературі!

опріче творів Корнила Устияновича та Лосуна (Ів. Верхратського), але ж добре ще треба знайти, а погане зараз і саме лізе в очі. До того добре знайти у нас і не легко—раз тим, що добре здебільшого не може дістатися до Росії, а друге, що чоловік, начитавшись отаких авторів, як згадані, облишує й шукати доброго. До того ще частина з самих же українців голосно каже, що того доброго таки й нема. Ми саме кажемо тут про галицьких радикалів. Вони бо у „Народі“ засуджують гуртом усю „народовську“ пресу яко нікчемну. Вони, обстаючи за вільну думку й слово, за справді вільні державні форми, роблять се часом так, що шкодять українській справі своїми повсякчасними підозрюваннями якихсь схованих ретроградних тенденцій у кожному творові, що виходить „народовським“ коштом. Біда чоловікові, коли він невиразно щось скаже або просто не напише: я поступовець—зараз до його слів причеплять критики з „Народу“ ретроградну тенденцію та й почнуть того бідолашного за тую наче б то тенденцію частувати такими термінами, що стає трошки моторошно. Ми не вороги критиці—навпаки: ми вельми вдячні за неї радикалам, думаємо, що їх критика робить безперечну користь українській справі, але можна б було бажати, щоб ся критика була трохи обачніша, не нападалась на авторів за ті думки, які сама ж їм надала і врешті не думала б, що мов у нас

тільки все гарне, а он у їх так усе погане. А що так „Народ“ думає, так се видно з багатьох прикладів—от хоч би й з недавнього. Кониський надрукував у „Зорі“ сьогорічній (1893) статтю про свою подорож у Шевченкові села, а в їй сказав, що мов релігія й мораль не одно. „Народ“ зараз надрукував глузливу манюсіньку увагу під заголовком: „І Кониський у радикалах“ (Здається такий заголовок—зараз не маю перед собою „Народу“), а в їй глузує з того, що як се „народовець“ та виявив „радикальну“ думку. Чи се розумно й справедливо—хай уже сама редакція „Народу“ подумає. Ото ж прочитавши після Устияновича та Лосуна (Івана Верхратського) ще й „Народ“, зовсім упевниться російський поступовець, що вкраїнство—нікчемна реакційна течійка, що до того ще й сама „на ся“ розділилася. Впевниться та й кине про його думати. А український інтелігент, справжній інтелігент,—се ж і єсть російський поступовець—і його саме відбиває від українства сама ж українська преса! Ми певні, що як би галицькі видання зробилися хоч стільки ліберальними, скільки того дозволяє російським журналам російська цензура, то вони за яких два-три роки зняли б цілий широкий рух український на Україні російській; а коли б вони давали російським читачам ще й те, чого не дозволяє давати російська цензура й по московському, то вони незабаром узяти б гору і над московською

пресою, і українська інтелігенція повела б за собою до борні за кращий лад і всі інші інтелігенції в Росії. Ставши ж на чолі вільнолюбного руху російського, вона саме тим відразу здобула б собі серед інтелігенції російської повне признання своїх національних прав, а се безперечно мало б послідком, що й держава мусіла б сі права признати, скоро запанувала б у Росії конституція. Коли ж українське письменство буде таке порожнє змістом як тепер *) то й українська інтелігенція, звісно, буде і млява і нікчемка, мало чим їй поступляться і тоді, як прийде та конституція. Оце треба б добре зятати нашим письменникам та редакторам!

XIV.

У попередньому листі згадали ми про дві галицькі партії—про народовців та про радикалів. Ще одну групу людей в галичині та на Буковині звать третьою партією--москвофильською. Отже ми ніяк не можемо згодитися з тим, щоб сих людей можна було звати *партією*.

*) Деякі галицькі видання такі, що в їх літерально майже нема чого читати. До того ще рутенська галицька мова просто відпихає свіжого читача. Ось, напр. фраза з „Учителя“: „Повинен ученик через концепцію дійти до рецепції, щоб рецеповане духом знов свобідно і живо репродукувати“. (1892, бік 252). І після такої мови галичане, особливо товариство „Просвіта“, що й досі ніяк не зважиться перейти на фонетику, ще й виправляють роботи

Коли в Росії московські обставини культурні затають у себе всі інтелігентні сили українські, проймають до найдрібніших дрібниць життя інтелігентове,—то нема нічого дивного, що величезна більшість інтелігенції там москвофили. Инакше і не могло бути, і гостро обвинувачувати тих людей, звати кожного нарізно зрадником, не можна. Зрадником, ренегатом можна назвати таку людину, що бувши українцем пересвідченнями своїми—потім перекинулася в московський табор. Се справді зрадники і ренегати. Але коли людина родиться в сем'ї, де говорять, як у наших інтелігентних сем'ях, по московському, де дають московське виховання, звідки посилають учитися до московської гімназії й до московського університету,—то видима річ, що така людина з роду була „росіянином“ і застаючись ним і потім, ніякої зради не чинить. В сьо-

---

присилані з України російської! Що галицькі редактори мало дбають про те, щоб зацікавити російського читача, видко хоч би з того, що, напр. „Зоря“. що йде в Росію, перекладає твори друковані в Росії, хоч по московському, т'але ж, звісно, не такою крученою мовою, якою Ц. Білило переклав „Під небом України“ Д. Мордовця. І через віщо саме ся річ—досить порожня і повна тільки базікання—здалася такою важливою, що треба було її перекласти та ще й надрукувати до неї оту Мордовцеву „Супліку“, де він сам себе—на глум людям—хвалить на всі заставки? Такими річами, звісно, не можна зацікавити інтелігенцію в Росії та й на австрійській частці України без їх можна жити.

му випадкові ми можемо тільки повставати проти загальних причин, що довели нашу інтелігенцію до такого становища, гудити взагалі всю українську інтелігенцію і силкуватися вернути її на свій національний шлях.

Зовсім инша річ у Австрії. Там нема московської культури такої, щоб затиала всіх у себе. Там можна говорити про культуру польську, про німецьку, але не про московську. Опріч того там нема так, як у Росії, заборони на українсько-руське слово. Таким побитом австрійські москвофіли можуть робитися москвофилами тільки з власного бажання, а зовсім не через те, що їх стіхійно затиають до москвофільства відповідні життєві обставини, як у Росії. Які ж причини можуть штовхати москвофілів до москвофільства?

Се може бути найсамперед щире пересвідчення в тому, що прихильність до Москви єсть єдина спасенна українсько-руському народові в Австрії річ. Прикладів такого щирого пересвідчення багато знайдемо в історії: і Богдан Хмельницький, і Демко Многогрішний, і Семен Палій і багато инших дрібніших діячів українсько-руських теж мали таке пересвідчення. Але ж вони, вкупі з тим, пересвідчені були також і в тому, що Москва повинна не торкатися до українсько-руської автономії, і такими чи иншими способами виявляли те своє пересвідчення. Відомо, як дивилася на се Москва: вона не насмілилася

доторкнутися до Богдана Хмельницького, але вірний Москві Демко Многогрішний зазнав на мордуванні московського батога, заробив присуду на смерть і потім, яко змилування, сибірських снігів. Туди ж пішов і другий прихильник московський—Самойлович; не минув Сібіру Семен Палій; умер у тюрмі Павло Полуботок—усе люде прихильні до Москви, але і до українсько-руської автономії. Та й не самі вони, а й багато інших за те ж перейшли через московські „застінки“ під катову сокиру або в сибірські пустині. Москві не треба було автономистів,—вона залюбки пособляла і потурала тільки Брюховецьким та Хведорам Лісовським і могла терпіти та й то, звісно, тільки деякий час самих Скоропадських.

Не вважаючи на такий нещасливий кінець колишніх прихильників до Москви і до українсько-руської автономії за одним заходом, ці прихильники існують і тепер. Досить назвати такі відомі імена, як Микола Костомаров або Михайло Драгоманов. Правда, і їм не дуже щастило з сьогочасною Москвою, ну та то вже інша річ. А ми хочемо тільки сказати, що можна мати москвоприхильні тенденції і зоставатися на українсько-руському ґрунті, не зрікатися своєї народности і працювати їй на користь та на добро, як те робив Микола Костомаров, і як те робить тепер Михайло Драгоманов. Як би москвофіли австрійські були такими москвофілами, то на

їх можна було б дивитися з повагою і вважати їх за партію.

Ми могли б серйозно і з повагою дивитися на австрійських москвофілів і тоді, коли б вони, хоч би й працювали в своїх виданнях по московському, т'але ж признавали права українсько-руського народу, хоч би навіть признавали право жити на світі українсько-руській народній літературі, як то роблять мало не всі російські москвофили. Ми тоді б могли бачити і в галицьких москвофилах щиро пересвідчених людей, що рахуються з фактами і з правдою, про яку виразно нагадують ті факти. Чи так же воно єсть?

Ні! було колись дещо підхоже до сього. Такий був, наприклад, Наумович першу половину своєї діяльності. Але тепер уже не так. Правда, словами москвофили наче б то не вороги навіть „малорусскимъ книжкамъ“; навіть у своєму „Галичанині“ згадують частенько Шевченка. Але се маска. Маскуючись так, вони роблять найсправді як найгірші вороги всьому українсько-руському: вигадують у своїх виданнях на українсько-руських діячів та на їх інституції неможливі брехні, виганяють зовсім українську мову з своїх товариств, шанують єдино московських письменників, а українських не читають, і неофітам своїм, молодіжі—навіть забороняють читати їх,—як то доведено в сьогорічній „Буковині“. Останнє, те, що вони навіть забороняють українські книжки своїм підручним читати, найліпше

характеризує їх відносини до всього українсько-руського. Ні, москвофіли австрійські—найлютіші вороги всьому українсько-руському; з цього погляду поєднання проміжю нами і ними не може бути ніякого: ми з ними вороги єсть і будемо. Усякі компроміси тільки затягають справу. Не до компромісів мусимо ставати, а дбати про те, щоб москвофіли врешті зникли з нашого ґрунту—так саме, як дбають вони про се що до нас; але не ми, а вони загинуть—тим то вони такі й охочі до компромісів: вони бо чують, що кожний компроміс з нами додає їм на кілька часу їх хиравого життя.

Але ж можуть бути вороги, що їх можно і треба вважати за чесних ворогів і за чесну партію. Чи так з москвофілами?

«Скажи мені з ким ти товаришуєш, то я тоді скажу, хто ти». Се старе слово вельми правдиве. З ким же товаришують москвофіли? Г. Купчанко у своєму часопису друкує портрети Победоносцевих; „Славянское благотворительное общество“ дає гроші на москвофильські видання вкупі з російським губернатором Петровим; найреакційніші органи московські обороняють москвофілів. Чи се справді чесно еднатися з тими, хто гнітить? з тими людьми, що проти них (як от проти Победоносцева) протестує тепер уся чесна й путяща російська інтелігенція? Еднання з гнобителями завсігди рекомендує людину яко непевну з боку чесности. І

ми бачимо, що справді галицькі та буковинські москвофіли вживають у своїй діяльності таких способів, що їх чесними назвати не можна. Вони умисне ніколи ні слова не кажуть про українські видання у Галичині, а завсігди кажуть такі, наприклад, фрази „единственная на всю галицкую Русь літературная газета „Бесѣда“ і т. и. Коли ж вони й згадують яке українське видання чи інституцію, то звичайно тільки на те, щоб звести на їх яку неправду. Таких випадків було багато і я нагадаю перший, якій трапиться (для читачів росіян, звісно, се зроблю): Товариство ім. Шевченка стало науковим товариством і видало перший том своїх наукових „Записок“. „Галичанинъ“ написав, що Товариство, зробившись науковим, виявляє свою діяльність тільки тим, що видає пасквілі на нелюбих йому діячів,—єдиним „науковим“ його виданням була брошурка Александрова „Пісня про всяку рибу“. Сі вірші—додамо ми—друкувалися в „Зорі“ і з неї просто зроблено передрук. Сі вірші—правда досить нікчемні—зовсім не єсть пасквіль, а просто наче б то „епос по народній темі“ аналогічний з тими „епосами“, які В. Александров і раніше друкував у „Складці“ й нарізно („Чижикове весілля“) і в „Зорі“ („Пісня про гарбуза“). Се віршовані казки на народні теми та й годі. Сього не міг не знати „Галичанинъ“, не міг не знати й того, що том наукових „Записок“ Товариства продається в книгарнях, і все ж він на-

писав те, що написав. І такі способи й заходи взагалі у австрійських москвофілів. Чи се чесно?

Але як би ще се тільки! Ми знаємо більше! Ми знаємо, як москвофіли послали до російської цензури доноси на „Зорю“ за ті повісти з України російської, які в тому часопису друкуються! Після сього чи можна казати, що москвофіли австрійські чесні вороги? Після сього чи можна казати, що се *партія*.

Ні вони *колись* були партією, а тепер тільки *ренегати*. Ім платять, і вони за ті гроші і на ті гроші видають свої видання. І вони тим цінніше гвалтують, що почувають свою незалежність від тії громади, серед котрої зросли й живуть: вони спіраються на силу з-окола. Але було б помилкою сказати, що москвофіли зовсім одірвані від того ґрунту, з якого вирости. Ні, вони мають у йому підстави до життя, але мають їх тим, що дуже легко їм дурити і сільський народ *) і навіть інтелігенцію.

І галицькому й буковинському хліборобові живеться дуже погано. Так важко й так погано, що він навіть свою рідну землю покидає і їде в далеку Америку шукати собі шматка хліба. І ось

---

*) Ми пам'ятаємо, напр., як одного разу Купчанко давав своїм виборцям-селянам медальки, говорячи, що прислано їх за малим не від самого царя з Росії; потім виявилось, що то були старі жетони з вистави—здається, з віденської. (Се було розказане трохи чи не в „Буковині ж“).

сьому народові москвофіли починають торочити, що се все тим, що він, народ, в Австрії, а як би він був під царською рукою, даж раював би. Бо в Росії, бачите, рай. „Въ Росіи—казав колись небіжчик Наумович—і пани і селяни, і салдати живуть, як брати“; московську мужичу хату опи- суює він так, мов би вона була краща від будин- ків у англійських фермерів або в норвезьких се- лян-власників: „Отъ якбисьте заѣхали въ Рос- сію—так писалося в „Науці“—и якбисьте пусти- лися въ край глубше, то чѣмъ ближе до Мо- сквы, тѣмъ богатшій народъ и села дуже кра- снѣ и богатѣ. Хати великѣ, вигѣднѣ, а що де- ревянни,—то теплѣ, бо там краснѣй край и лѣ- са достаткомъ и тамъ нема жидѣв, а вся торгов- ля, всѣ маетки суть въ рукахъ народа. Въ ха- тахъ въ серединѣ тамъ такъ, якъ у насъ въ пань- скихъ покояхъ“. (Див. „Литературное движеніе в Галиціи“ М. Т-ова. „Вѣстникъ Европы“, 1873 X., б. 694). Не соромлячись розповсюджувати та- кі виразні неправди, москвофіли впевнили деяку частину з галицького та з буковинського народу, що тільки тоді він зазнає добра, коли прилу- читься до того московського раю. Так саме і з інтелігенції декого впевнили вони, що всі кривди, які терпить та інтелігенція від ляхів чи від Нім- ців,—усі вони зникнуть під високою царською ру- кою. Себе ж виставляли вони агентами тієї руки і доводили се: інтелігенції—тим, що мали суб- сидії з Росії, а мужикові,—тим, що давали йому ме-

дальки з Росії та ще всякими іншими способами... Люде поняли їм віри, і ось через віщо і досі в москвофілів не провалився ґрунт під ногами. Він мусить провалитися, скоро народ освітиться так, що почне відрізняти правду від неправди; але поки що, москвофили держаться і всіма способами спиняють просвіту народньою мовою: освічений народ та інтелігенція—їм не на руку.

Видимо, що треба робити, щоб відняти силу у москвофілів, щоб вирвати з нашого народнього тіла сю отрутну болячку. Освітивши народ, треба довести до того, щоб він упевнився, що надія на „високу руку“ цілком марна і що тільки власній своїй силі буде колись сей народ дякувати за свій добробут. І народовці, і радикали роблять у такому напрямкові, та, на жаль, через лад уже багато часу й сили віднімають вони від сього реального та нагального діла і вживають той час і ту силу на братовбійчу борню проміж себе ж і тим підсилюють москвофілів, людей ворожих обом партіям українсько-руським, бо вони, ті люде є і ренегати і реакціонери. Про сей розбрат партійний між двома українсько-руськими партіями ми й хотіли б сказати кілька слів.

XV.

Seid einig... einig... einig!

Schiller. W. Tell.

Власне ще з давніх давен українсько-руське громадянство мало знало, що то таке йти вкупі.

Поруч з І. Виговським стоїть Пушкарь, поруч з Дорошенком стоять Многогрішний та Ханенко, не кажучи вже про Брюховецьких, Адамовичів, Лісовських. І кожен з тих згаданих веде за собою якусь частку України, і всі вкупі, волею чи неволею, заливають Україну кров'ю, повивають її вогнем і з багатої пишно-барвистої, сяйвом соняшним та волею повитої країни роблять розлогу труну народню, ховають у їй українську волю, українське право, українське добро, і історія пише „Руїна“ там, де колись було осяйне слово „Життя“. Минуле не минається дурно сьогочасньому. Воно залишає послідки навіки. І ми бачимо, що й тепер, як і тоді, ми не знаємо, що то значить—іти вкупі...

Ми не будемо вже тут згадувати про сьогочасніх Лісовських, Брюховецьких та Методіїв--про се було в минулому листі. Але й між щирими прихильниками до рідного краю й народу панує страшений розбрат. Так на Вкраїні російській, так і на Вкраїні австрійській.

Русько-українська інтелігенція в Галичині завсігди не була дуже одностайна, завсігди гуртки мали в їй силу. Але остатніми часами один з таких гуртків відбився зовсім на свій шлях і назвав себе русько-українською радикальною партією.

Своє нове, яко партія, життя гурток сей почав з критики того, що робилося в Галичині та й по інших землях українсько-руських. Кри-

тики було необхідно треба, без критики галицьке, та й взагалі українсько-руське життя громадянське ставало якимсь задубілим та мертвим. Тепер темп у сього життя пошвидчав, і за се мусимо дякувати почасти і радикальній критиці. Ще й з іншого погляду робила користь радикальна партія. Вона нагадувала про те, що так легко забути можна за борнею за свої національні права і що так небезпечно забувати за-для добра нашої нації. Ми кажемо про народній добробут, що дійшов у наших землях до найнижчого ступіня, часом трохи чи не до голодного стану. Се питання виразно поставила радикальна партія і в сьому теж її послуга українсько-руській справі.

Але вкупі з тим повстало і надзвичайно шкідливе партійне ворогування, що віднімає у нас половину нашої сили і вдвоє побільшує силу ворогам.

Ми сказали, що критика радикальної партії була взагалі користна. Але радикали доводять її часом до таких меж, що поза ними починається вже не критика, а партійна гризня. Роспалившись через лад, критикують вони так, мов би у народівців нічого не було, опріч рутенських творів та жандармських нахильностей. За кожним словом народовським бачуть вони сховане ретроградство та неуцтво. Вони доходять до того, що починають часом обвинувачувати народівців за такі речі, які й сами роблять, не

помічаючи свого гріха. Щоб не сказано, що ми вигадуємо, то наведемо приклади, які зараз згадаються. Ось обвинувачують раз-у-раз народовців радикали, що в тих, по їхніх виданнях, сами псевдоними. Се—кажуть—нема в їх громадської мужности навіть стільки, щоб підписатися. Се, звісно, говориться про письменників з України російської, бо галичане здебільшого підписуються своїм ім'ям. Дорікання се вельми неправдиве. Кожне знає, що писати до недозволеного в Росію видання росіянинові заборонено, що за се йому може бути халепа. І сам преміер радикалів М. Драгоманов, будши професором у Києві, не підписався у галицькій „Правді“ своїм ім'ям, але псевдонимом. Так саме й тепер у „Народі“ нема ні одного радикала з України російської, щоб підписувався своїм ім'ям.*) Навпаки, в народовських виданнях стрівається багато справжніх прізвищ—от як Кониський, Карпенко-Карий, Левіцький, Кропивницький, Самійленко, Александров, Мордовець, Глібов, Комар, Коцюбинський, Манжура, Познанський, Старицький та інші—і то не тільки в „Зорі“, а

*) Є там Куліш, що проповідує свої „старорускі та новорускі“, народи (от, Куліш не може, щоб чого нового спеціально кулішівського не вигадати!), — дак він же й не радикал, та йому й не можна не підписуватися, бо його через думки й без підпису зараз же пізнають; ще є там Кримський; так і він же не радикал, бо його повістку „В обіймах (у) старшого брата“ присвячено „од націонала націоналам“.

і в таких виданнях, що не йдуть у Росію,—от як у „Правді“. у Календарі т-ва „Просвіта“ то що. Таким побитом виходить, що радикали обвинувачують народовців за те, чим сами ще більш грішні.—Другий приклад: „Хлібороб“ глузує, що „Батьківщина“ сама себе хвалить, друкуючи селянські дописи, де її звать „любою Батьківщиною“. В одному з чисел „Хлібороба“ (здається, за торік) якийсь селянин і собі з сього глузує, кажучи, що та „люба Батьківщина“ зовсім уже зникчемніла. І ото саме в тому ж числі „Хлібороба“ якийсь инший простосердний селянин пише „наш любий „Хлібороб“! (Ми не можемо навести числа, бо не маємо тепер того часопису, але ручимося за факт.). Коментарів тут, звісно, не треба. Видимо тільки одно, а саме, що коли добалакуватися до того, що обвинувачувати людей саме за те, чим і сам грішний, то легко добалакатися й до того, щоб назвати усіх народовців ворогами всього народу українсько-руського, ворогами, що з ними радикали мусять битися до загину. І се сказав „Народ“ в одному з сьогорічних чисел.

А тим часом народовці не вороги своєму народові, а добрі українсько-руські патріоти, і серед їх є люде, що працюють часом з надзвичайною ширістю на користь рідному народові. Правда, вони не становлять на перший план питаннів економічних, але ж вони віддають свою силу на працю для просвіти народньої і невже ж на-

родня просвіта не дороге радикалам діло? Не-вже ж народня просвіта не посуває наперед добробуту народнього? У таких випадках радикали цілком не по правді роблять, чинять сим шкоду тому ділові, яке і їм самим дороге, і за се огудить їх кожна спокійніша людина. Ні, народовці дорогі і добрі сини рідному краєві й народові і іншими їх не зроблять ніякі напади відрадикалів.

Т'але ж не без чималого гріха в цій справі й народовці.

Давно сказав один письменник, що „завсігди безпечно вчитися навіть у ворогів; рідко буває безпечно навчати навіть друзів“. Люде взагалі не люблять критики. Галич'ане, здається, не люблять її особливо. У їх якось чудно: за найзвичайнішу критику сердяться часом, як за особисту образу. А радикальна критика була часом і занадто гостра і не завсігди правдива. Зрозуміло, як мусили сердитися ті, кого критиковано. Посипалися радикалам одмови — теж такі, що дійшли до меж, де кінчається полемика і починається гризня. З звичайної, хоч трохи й гострої, критики зроблено за малим не народню зраду! Доводжено, що програма радикальна не національна; а видатний народовський орган не поберігся сказати, що радикали признають українсько-руську мову тільки з опортунізму. Кожному, хто знає літературну діяльність радикалів, виразно видко, яку то велику неправду сказав

той орган. Такі речі мусили роздратовувати радикалів і доводити їх до ще гострішої критики

А тим часом і радикали дорогі і добрі сини рідному краєві й рідному народові і щирі працьовники на рідній ниві. І коли вони дбають переважно про економічний бік українсько-руської справи, дак хиба се шкода? Хиба добробут народній не пособляє народові освічуватись? Хиба добробут народній не те саме пекуче питання у нас, як і народня просвіта? А що народовці нападаються на соціялістичні ідеї у радикалів, дак се, звісно, тільки порожнє балакання: хто правду каже, чи індивідуалісти, чи колективісти,—се сказати може тільки дуже, дуже не близька будущина, і змагатися за се тепер—се те саме, що змагатися про те, яка буде та дитина, що має колись народитися,

І от відігралася на нашій українсько-руській лицедійній арені така сцена: з одного боку народовці кричать радикалам: „Ви народні зрадники і тільки з опортунізму признаєте рідну мову! А радикали їм на те: „Ви наші вороги, що з нами мусимо битися до загину!“

І се тоді інтелігенція розжеврює братовбійчу війну, нерозумну зненависть, коли зубожений, стоптаний народ, забувши хто він є і що він є, стогне у безмірному убозтві, коли більша частина з розірваної на шматки українсько-руської нації гине в путах, а вороги, хатні й нехат-

ні, приплескують нашим мукам і радіють з нашого розбрату.

І невже не могло инакше бути?

Мабуть могло, але ж не було.

Здалека важко розібрати, через віщо те або те сталося. Так і в сій справі нам. Ми з України наддніпрянської про причини міркуємо, як уміємо, але послідки бачимо виразно. І послідки сі такі, що кожного щирого прихильника дорідного краю й народу проймають болем та жалем великим. Не так, не так мусять робити ті, що віддають себе на послугу рідному краю і народові! Се ми можемо сказати *запевне* і так саме *запевне* можемо сказати й те, що 99% свідомих русинів-українців на Вкраїні російській так саме се скажуть:—Не так!

У галицькому розбраті вбачаємо ми багато *сварки, гризні, ворогування цілком особистого*, а хиба ж се, отаке ворогування, можно було вносити в цілонародні справи?

Розбрататися через неоднакові погляди на економічну будущину людську або на релігію, се було б донкихотством—бо економічна будущина людська залежить не від статії у „Народі“, чи в „Правді“, а релігія—се річ особиста кожної людини. Про такі питання можна говорити, сперечатися, навіть палко полемізувати, але роз'єднатися через незгоду в їх -просто нерозумно. Що ж до питаннів *реальних*, то ми певні, що тут і народівці, і радикали можуть роби-

ти вкупі, аби тільки кинули вони набік особисті образи, не вражалися критикою (бо за неї можна тільки дякувати), та щоб радикали облишили в кожному народовському слові бачити ретроградство, а народовці менше боялись би широко-ліберальних, поступових та щиро-демократичних думок, та ще кинули б свій клерикалізм. Усякий клерикалізм—річ погана, а що до галицького уніятського, то скажемо народовцям на-впростець: в сій справі вони матимуть проти себе всю Україну російську та всю Буковину. Буковина православна, Україна російська теж православна, а інтелігенція на Вкраїні російській до того ще є ворогом усякому клерикалізмові. Своім клерикалізмом народовці і тепер уже обурюють українську інтелігенцію в Росії. Коли ж вони його не кинуть, то можуть викликати й значні непорозуміння—про це треба поміркувати та ще й добре!

Так саме і в радикалів є дещо таке, що вороже єсть усім свідомим українцям у Росії. Найсамперед се той докторальний тон, який нам (хай простять радикали се порівняння) нагадує фразу з лексикону якось Грицька мудрого: „Ви усе дураки, а я граматку вивчив!“, се—самохвальство, яке примушує радикалів хвалити самих себе і друкувати звістки про те, як якийсь радикал-анонім чув од якогось московського професора-аноніма ж, що Драгоманов дуже гарно пише,—і врешті—ся оборона всього московського.

Нападаються радикали на українських націоналів за їх наче б то москалежерство. Ми сами не прихильники до національного ворогування, але ми також знаємо і той необхідний закон, що доки істніє гніт національний, доти національність гнічена обурюватиметься проти національності тії, що гнітить. І проти сього обурювання, цілком законного, нічого не вдієш, а скінчиться воно саме тоді, як скінчиться гніт. Тепер українці російські не ворогують і трошечки з поляками російськими, хоча колись ми з ляхами й добре гризлися; а се тим, що польського гніту національного над нами тепер нема. І кожен, хто почне повставати проти того обуріння на національний гніт тоді, як утиски ще істніють,—кожен такий може бути певний, що користи він не зробить ніякої: він тільки роздратує і так уже роздратовані почування, побільшає і так уже велике обуріння. Сього не хоче зрозуміти Драгоманов і не тільки доводить нам, що нам нема за що жалітися на Москалів, але ще й бере під свою оборону московську літературу і з усеї сили радить українцям російським яко мога більш читати по московському, силкується цілими статтями впевняти нас, що так треба. Нам такі впевнення здаються просто чудними. Витрачувати час і силу на те, щоб прихилити до того, в що і так ми ув'язли і вгрузли до неможливости—се чудно. Виховуємося, зростаємо і розвиваємося ми на московській літературі і щиро любимо

багатьох російських письменників, і ось приходить до нас чоловік і починає на нас грімати (та ще тоді, як ми під московським національним гнітом): Такі-сякі,—злочинство робите, що мало звертаєте уваги на московське письменство! Драгоманов у цьому випадкові видимо згубив уміння говорити з людьми так, щоб не образувати їх найдорогші почування, яким, наприклад, є любов до своєї національності. І можемо впевнити Драгоманова, що він помиляється, коли думає, що його оборона московської культури пособляє єднатися з Москалями. Навпаки, вона ще більш роздратовує болючі рани. А коли може російські радикали з українців і хвалили за се Драгоманова, то я скажу так, що хвала їх не великого важить. Драгоманов далеко від Росії живе і давно в їй був, то може і не знає своїх прихильників у Росії. А як може впливати на їх Драгоманова наука, то се видно з оцього, наприклад, невеличкого факту. В одному університетському місті група радикалів українців, начитавшись „Народа“, дійшла до того пересвідчення, що не варто зовсім нічого читати по вкраїнському, опріч радикальних виданнів, бо в народовських виданнях нічого гарного нема; а як тоді радикали галицькі захожувалися коло москвофілів то радикали російські і собі заходилися читати „Галицкую Русь“ та „Страхопуда“ і серіозно впевняли, що ті видання далеко кращі, ніж усі народовські (яких вони не

читали, а тільки про їх читали у радикалів та в москвофілів). Що народовські видання мають чимало вад, то се правда. Але невже ж таки „Галицкая Русь“, орган усякого обскуранства, могла бути краща і любіша поступовцям? І невже таки сього результату сподівався Драгоманов од своїх статей? Ні, Драгоманову треба пожити трохи на Україні російській, щоб могли, говорючи про Росію, вберегтися від такого, що тільки шкоду може зробити; а радикалам галицьким зовсім не треба вважати Драгоманова за оракула там, де він говорить про Росію. Вони вельми помиляються, бо Драгоманов знає сьогочасніх російських українців тільки з книжок, а сього не досить, щоб бути не то оракулом, але й просто письменником, що може авторітетно писати про українську справу в Росії.

Чи скоро дійдуть народовці та радикали до згоди, того не скажем, але певне тільки одно, що вони *мусять*, вони повинні до неї дійти, коли тільки народні інтереси становлять вище від особистих і коли не забуватимуть, що отой їх нелад осужує вся свідома українсько-руська інтелігенція на Україні російській.

XVI.

Залюбки прочитав я у ч.ч. 20 - 25 відмову Драгоманова на мої уваги про його роботу: „Література російська, великоруска, українська і галицка“. Драгоманов один з тих наших публіци-

стів, що своїми (на жаль—здебільшого коротенькими та мабуть нашвидку писаними) розправами ворухить нашу оспалу думку, навертає до критичних поглядів на наше діло, а нам тепер критики дуже, дуже треба.

Не буду сперечатися з Драгомановим за те, що мов би я не так переказав його думки; тут усяке сперечання буде безрезультатне,—тим хай кожен, кому сього схочеться, візьме книжку Драгоманова та мої листи—то сам і побаче, хто з нас каже правду. *) Я ж говоритиму краще про те, про що й Драгоманов: про обставини, що спиняють вільно зростати живій українсько-руській літературі: се буде і цікавіше, і користніше.

Драгоманов думає, що я дуже вже оптимістично дивлюся на справу нашу письменську. Він не думає, щоб українсько-руське письменство значно поширшало з того часу, як він писав у „Правді“ свою оту роботу. Він каже, що прози наукової у нас і досі нема—письменство зостається і досі з самою белетристикою та поезією; та й та белетристика та поезія такі, що

---

*) Скажу кілька слів тільки про одно: я й не думав доводити, що Драгоманов вважає вкраїнську мову стільки ж мовою, скільки й народню московську говірку в народніх творах у московських белетристів. Я тільки показав на те, що ся нісенітниця консеквентно виходила з неправдивого в своїй основі погляду Драгоманова на літературу російську як на загальну, а на великоруську (?), українську та галицьку (?) яко на почастні.

не виводять нашої літератури з рямців, які має простолюдне письменство, і можна сказати тільки, що українська література, поки що, змагається вийти з тих рямців. Бо хоч у нас і є твори не на самі простолюдні теми, т'але ж вони такі, що не можуть нас задовольняти. З сього виводить Драгоманов, що на Україні російській не можуть „батьки, навіть українофили, дати своїм дітям літературне образование на самому Шевченкові, без Пушкіна та Лермонтова“ і гудить „етнографічний патріотизм“, кажучи, що є інтереси і вищі від його.

Отже, хоч і як невдоволений Драгоманов з Шевченка — часом таки й по правді — та все ж не може не признати, що Шевченко дав твори, які треба знати кожній освіченій людині, і деякі з сих творів безперечно високої краси навіть і формою — значить вони мусять увіходити до того материялу, яким повинна освічуватися людина, а ще найбільше — людина-українець: йому Шевченко, яко рідний поет, повинен стояти поперед усіх. Але ніхто не буде сперечатися, що самого Шевченка для освіти, хоч би тільки й літературної, не стане — так саме, як Москалям не стає Пушкіна та Лермонтова і беруть вони ще Шекспіра, Гейне, Гете, Данта, Гомера. Так саме й нам не стає самого Шевченка. Так саме й ми повинні брати і Гете, і Шіллера, і Гюго, і Пушкіна, і Міцкевича, і Байрона й інших — проти сього ніхто ніколи нічого не казав та й не міг казати. Таким побитом зо-

стається цілком незрозумілим, через віщо Драгоманов так палко доводить, на користь Пушкінові та Лермонтову, що на самому Шевченкові освічуватися не можна? Через віщо на користь єдино Пушкінові та Лермонтову, а не і Гомерові та Дантові, та Шекспірові? У попередніх листах уже казано про це, а тут ще скажу, що мене дивує, чого се д. Драгоманов бере на себе повинність доводити українцям російським, що їм треба читати московських класиків? Та ми ж і без того по вуха влізли в московське письменство, а тих класиків і читаємо, і перечитуємо, і поважаємо, і вчимося їх і—хай простить нам д. Драгоманів—цілком не розуміємо, чого се йому схотілося так палко грати роль преславного ламанчського лицаря для сієї Дульцінеї московської і боротися з страшними чарівниками, що існують тільки у власній Драгоманова уяві!

Д. Драгоманов може сказати, що і переклади чужоземних класиків доводиться нам брати московські ж, бо своїх не маємо, або маємо погані. Він і справді гудить наші переклади, і я зовсім не бажаю їх обороняти і скажу ще більш: навіть Кулішеви переклади не можуть задовольняти своєю мовою (найбільше „Дон-Жуан“); а що вже до д. Байди, то його Одісея тільки тоді могла б задовольняти кого небудь, коли б хто дотепніший повиправляв у її мову та вірш, а то можна часом язик поламати, читаючи го-

лосно той вірш. Що ж до галицьких перекладів, то вони русинам російським і вкрай нездатні своєю мовою, а ще більш своїм віршом: таке віршомазтво, як галицьке, не може читати у нас ніяка людина, окрім дечого з віршів Ів. Франка (пізніших), а перекладні ж вірші ще гірші, ніж свої! Таким побитом тільки крихточка українських перекладів може бути нам підмогою до інших. У такому прикрому ставновищу берімося й до московських перекладів, а найкраще до самих первотворів. Отже як усіх мов знати несила, то все ж доведеться читати переклади, і можна радити краще переклади, наприклад, хоч німецькі, ніж московські. Москалі й сами кажуть, що німці краще за їх перекладають, а до того ще багато дечого такого, що є перекладене у німців чи французів—у Москалів або зовсім не перекладене, або перекладене неповно—здебільшого через цензурні утиски (нехай хто хоче, порівняє хоч переклад „Тартарена на Альпах“ Доде, що друкувався у „Русской Мысли“, з французьким первотвором, то й побачить; чого иноді варті московські переклади). Звісно, з сього виходить, що кожен українець повинен знати хоч одну-дві чужі мови і вчити змалечку того свої діти. Що ми—так саме, як і всі росіяне—до сього ліниві, то се правда, і треба протестувати проти сього і направляти до іншого, і як д. Драгоманов так робить, то за се кожен йому тільки дякує.

Та хоч і як скрутно тепер нам освічувати свої діти по українському,—все ж мусимо дбати з усеї сили, щоб діти наші змалку виростили українцями, а не москальчатами. Мусимо розмовляти в сем'ї завсігди по українському; мусимо починати вчити свої діти *дома*, щоб учити по українському, а потім уже, геть далі, вчити мови московську, французьку, німецьку, та давати дітям виразно зрозуміти, що *українська* мова їм рідна, а не московська. Доводиться віддавати діти до московських шкіл, але мусимо сами дома вчити їх рідної мови, історії, літератури. І се не буде „етнографічний патріотизм“, що з його глузує д. Драгоманов. Ні! Бо якою мовою говоримо й думаємо, — та нам і рідна; яка мова, такі наші й думки будуть: московська мова—московські й думки у людини будуть. Справжніх *українських*, а не українофільських діячів тільки тоді виробимо багато, коли сем'я буде в нас українська, та коли освіта по українському йтиме принаймні додатком до освіти по московському. Не „етнографічний“ се патріотизм, а єдиний справжній і іншого не може бути!

Ні! гляньмо ширше, гляньмо далі по за Пушкіна та по за Лермонтова! Почуймо себе членами з усесвітньої людської сем'ї і возьмімо собі все гарне, правдиве, високе і людяне, що виробила за свого життя людськість, возьмімо й зробімо його частиною нашої душі; будьмо рідні і Гомерові, і Шекспірові, і Дантові, але по-

переду над усе зоставаймося *самими собою*, будьмо українцями-руси́нами думкою, мовою, ділом. Тоді і тільки тоді зможемо ми бути справжніми членами в сем'ї цілолюдській, членами з певними правами, а не якимись байстрюками-безбатченками, що не знають свого батька—рідного краю і хиляться то до того, то до іншого. Таких байстрят мабуть можуть жаліти, але не можуть поважати, а ми хочемо, щоб нас поважали!

Не можемо згодитися з д. Драгомановим і-тоді, як він каже, що наше письменство ще не вийшло, а тільки намагається вийти з простолюдних меж. Д. Драгоманів доводить се тим, що на його думку всі твори наші на непростолюдні теми негарні. Я не буду за се сперечатися--мене теж вони не вдовольняють.*) Т'але ж

*) Не можу тільки не сказати дечого з поводу О. Кониського. Белетристичні роботи його не вдовольняють мене може ще більш, ніж твори інших наших белетристів, але мені здається чудним, коли Драгоманів каже, що Кониський має вагу тільки яко кореспондент до російських газет! Більшої сторонности мабуть і не вигадеш! Як то: чоловік 35 років працює по українському, працює щиро, і як белетрист і як публіцист, його читають і після сього сказати, що він тільки кореспондент до російських часописів. Сам же Драгоманов каже, що писання Кониського галичанам і формою і змістом були новиною,—значить вони зробили користь, посунули наперед хоч трохи літературний розвиток у галичан. Не треба забувати, що ніхто більш за Кулішà та Кониського не зробив для поєднання між нами й галичанами, та що Кониський почав,

що з того? Вони є, і їх чимало, *) їх читають—сього досить! Раз ці твори є і вони виходять за оті простолюдні рямці, то й література значить вийде за їх—се ж логічно. Так саме є хоч і невелика наукова проза: і статії в женеvських виданнях, і в „Правді“ старій та новій, і в „Зорі“, і нарізні книжки, і нарешті „Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка“—все це та наукова проза. Та врешті—ми не можемо розуміти української літератури инакше, як одній і в Австрії, і в Росії, і ніхто не може инакше її розуміти,

писати свої великі повісти з інтелігентного життя тоді, як ніхто сього в нас не робив і коли взагалі у нас прози майже не було. Чи ж дивно, що він мусів спотикатися, йдучи небитим шляхом? Драгоманов у своїх „Чудацьких думках“ жаліється, що його опоненти не по правді виводять з його космополітизму, що мов би він зрадив українство і через те відкидають геть його роботи. Він має рацію жалітись. Але через віщо ж він точнісінько так робить з Кониським і всю його працю відкидає геть тільки через те, що поглядами своїми він з ім не погоджується? Таке роздратування проти Кониського стільки ж чудне, скільки чудне й роздратування з тих людей, які не хочуть признавати праці Драгоманова для нашого діла тільки тим, що не можуть погодитися з його космополітичними думками.

*) Драгоманов докоряє мені, що я не згадав Свидницького. Та я ще й багато декого не згадав! Я написав тільки кілька прізвищ людей з багатьох, що писали на непростолюдні теми, а Драгоманов чоґось так говорить, мов би опріче наменованих творів більш уже нічого в нас і нема.

не вважаючи на деякі відміни в мові, в обставинах, серед яких вона там і там розвивається і т. и. Ми маємо кілька політичних часописів та літературно-наукових виданнів, або й спеціально-наукових; раз-по-раз виходять нові твори белетристичні, поетичні, публіцистичні, наукові, переклади з класиків—роботи, що далеко позади себе лишають вузькі рямці простолюдного письменства,—все це роблять укупі і австрійські, і російські вкраїнці-русини, роблять гуртовою роботою, де кожен береться зробити те, що йому зручніше. Казати тепер, як Драгоманов, що наша література ще не вийшла за простолюдні рямці,—се значить заплющувати очі на факт. Знов кажу, що я здебільшого підписуюся під суворими присудами Драгоманова над тим чи иным твором, про які він згадував у своїй статії, що я сам палко бажаю інших, далеко кращих, праць, але я не можу не признати факту, коли він є: українсько-руське письменство, хоч і яке воно вбоге, хоч і як мало заробило ім'я „письменство, література,“—вийшло вже з рямців письменства простолюдного, захоплює все ширше місце і буде безперечно розвиватися далі й далі в такому напрямкові.

XVII.

„Українська література,—каже Драгоманов,—мусила б „підніматися знизу вгору і розширятись в міру того, як піднімався би наш мужик. природна й безспорна публіка для нашої літератури в Росії“.

Автор сих листів цілковитий ворог двом літературам, одній для панів, а другій для мужиків. Він проти того, щоб виробляти штучну мудровану літературу, зрозумілу й приступну спеціально тільки висвяченим. Він думає, що ми з усієї сили повинні дбати, щоб література так звана „народня“ і література для інтелігенції врешті злучилися до купи, щоб ніколи вже не розрізнятися. Ось через віщо йому подобається Драгоманова думка. Справді, після того, як течія наша літературна, що почалася з часів Несторових, *) перепинилася на деякий час облудною думкою, що можемо ми поєднатися з Москалями на одній мові і літературі, після того, як нова українська література виявилась (через те, що майже ніхто не знав нашої історії) мов би якесь диво, що з неба впало; після того як ін-

*) Драгоманов дивується, що я лічу до українсько-руського письменства наші писання з до-татарської доби, хоча їх писано по старо-болгарському, а не по українському, і каже, що тут я одступаю від своєї „виключно лінгвістично-етнографічної думки“ про українську літературу, думки, яка примусить мов би то мене сказати, що та річ, що літератури в західній Європі почалися мовою латинською, — є штучною. Отже я сього ніколи не сказав би: фактична сила речей довела до такого становища. І я згожуюсь з тим цілком, що хоч Бекон, Длугош, Грот писали й по латинському, але кожен з їх був не латинець, а англієць, поляк, голендерець. Так саме і в нас з Москалями література почалася тодішньою письменською мовою — старо-болгарською, і тільки потім перейшли Моска-

телігенція наша помоскалилась і тільки мужик зостався справді вкраїнцем—після всього цього цілком натуральним був би нашій літературі той шлях зісподу вгору, який показує Драгоманов. Був би, та—на жаль—не міг бути.

Багато важливих перешкод стояло на цьому шляху.

Довести мільйони народу до того, щоб вони могли розуміти,—як тепер інтелігенція—літературу з Байрона, Данте, Дарвіна, Брандеса, Канта—на се треба було довгого, дуже довгого часу! І сей час мусив бути такий довгий, що поки він тягся б, то ті елементи, які силкувалися вдержати над нами свою гегемонію: московський, польський, волоський,—так подужчали б за сей час

лі, а тоді й ми—до народньої мови—так саме, як те зробили німці, поляки, англійці раніше за нас. Ми спізналися, але з сього не виходить, що ми інший процес відбували. І тоді, як література польська починалася по латинському,—можливо було Длугоша, хоч і по латинському він писав, вважати за поляка, але неможливо тепер Гоголя вважати за українсько-руського письменника, бо ми вже тепер перейшли від книжної мертвої мови до живої національної,—Гоголь же писав навіть не старо-болгарською, а живою національною мовою—тільки не нашою, а московською. Ось через віщо ми, добре розуміючи, що він зробив своїми творами деяку користь і нашій літературі,—все ж не можемо полічити його до українських письменників—так саме, як і Капниста, й Наріжного, й Короленка, й Потапенка, й багато інших таких українців, що писали й пишуть по московському.

(бо вони розвивалися б швидче), що не дали б нам ніколи дійти до своєї мети: довести народ до Канта й до Данта, зберігши його українсько-руську особистість. З сього не виходить, що народ сей не може чи не мусить дійти і до Канта й до Данта, зостаючись українцем, а виходить тільки те, що доводиться шукати іншого до сього шляху.

Друга перешкода. Складати таку літературу, що ширшала б відповідно до того, як народ освічувався б,—довелось би, звісно, інтелігенції. Треба, значить, було, щоб ся інтелігенція пронята була завсігди народолобно-патріотичною думкою про те, що ось колись там—через 50 чи 100, років—ми дійдемо врешті і до повної, такої як треба, о літератури. Отже, здається, важенько було б держати живою сю українську патріотичну думку, зоставляючи нашу помосковлену й так інтелігенцію цілком на самій московській літературі: українські думки можна живити вражіннями тільки від українських творів, українських не самим змістом, а й мовою. Сього просто вимагає людська психіка і проти сього нічого не вдієш. Ось через віщо мало не всі письменники, починаючи з Котляревського, виразно виявляють нахильність виробляти літературу і для інтелігенції. Не для мужиків бо писав Котляревський свою „Енеїду,“ пересипану греко-латинською мітологією, а для інтелігенції. Інтелігенцію мали на оці і Гулак-Артемівський та Боровиковський, друкуючи свої писання по жур-

налах, спеціально для інтелігенції видаваних, та становлючи, як Боровиковський, французькі епіграфи до своїх байок (у „Ластівці“); про неї ж дбав і Галка Ієремія (Костомаров), пишучи вірші „з антології“ „Пантикапея“ та інші; для інтелігенції видав і Куліш свої „Листи з хутора,“ „Досвітки“, „Хату“ (де містив критичні та історико-літературні уваги); для інтелігенції видавалася врешті й „Основа“ і з думкою про інтелігенцію завжди працюють і всі українські письменники в Росії. Так саме й Шевченко, якого наводить мені Драгоманов, для інтелігенції писав свій „Сон,“ „Кавказ,“ „Неофіти,“ „Послання до земляків“ та інше. Слова Драгоманова про те, мов би то Шевченко не думав про самостійну українську літературу, цілком безпідставні. Коли Шевченко написав свої повісти по московському, то кожному ж відомо, що він писав їх у неволі з спеціальною метою—заробити грошей у журналах. І нас дивує, що Драгоманов удає мов би він не знає сього, і впевняє читача, що Шевченко більшу частину своїх творів писав по московському. Шевченко зробився Шевченком не за сі твори, а за ті, які писав по українському, а ціх він, помилившись у своїх надіях на заробіток, навіть не друкував, а коли й хотів раніше друкувати, то тільки під псевдонимом. „Дневник“ свій писав він по московському справді мабуть того, що на чужині відбився від рідної мови і важко було йому тодішньою, невиробленою

вкраїнською мовою висловити всі свої думки. Дак се ж тільки й доводить, що він не знав української мови стільки, скільки треба було, щоб написати і той „Дневник“, чи й повісти, а зовсім не доводить, що він не мав думки виробляти самостійну українську літературу,—ні, він мав сю думку і довів це своїми поетичними творами, писаними для інтелігенції. На жаль, я зараз не маю з собою потрібних книжок, а то б навів тут кілька цитат з його творів, чи листів, що доводять мою думку. Нагадаю тут тільки відому поетичну передмову до *Гайдамаків*, де він одмовляє московській критиці, що радила йому писати по московському; а потім нагадаю й прозову передмову до того ж твору,—там він вияснює, що написав *Гайдамаки* для *Слав'ян* (а не єдино для українського мужика): „Серце болить, а розказувати треба: нехай бачуть сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами, нехай..... нерозмежованою останеться навіки від моря і до моря слав'янська земля etc. Також і з „Послання до Шафарика“, як і з „Послання до земляків“, видно, що він розумів українську літературу як одну з слав'янських літератур, літературу, що може озиватися не до самого українського мужика, а до всіх слав'ян, чи—що в цьому випадкові однаково—і до всього світа—так саме, як і всі інші літератури. Се вже виразна думка про самостійне українське письменство. І, як ба-

чимо, нова українська література, не вважаючи на те, що каже Драгоманов, почала виходити з рямців простолюдних аж од самого батька свого Котляревського. Саме це й зробило те, що неможливо нам було зостатися на самому простолюдному письменстві.

Третьою перешкодою був і є російський уряд. Він не може дозволити народові піднятися своєю освітою до інтелігенції, не може, бо розуміє, що коли б се сталося, то тоді був би край його безмежному й безконтрольному порядкуванню. Дозволити се,—визначало б дозволити себе вбити, а російський уряд ще не бажає закінчити своє життя самогубством. Ось через віщо він так спиняє народню освіту, ось через віщо інспектори вигоняють з народніх шкіл землеписні карти та забороняють учителям оповідати школярам щось з географії або з природніх наук, і ось через віщо сі школи і досі застаються тільки пародією на справжні народні школи. Через те саме цензура не дозволяє тепер ніяких популярно-наукових чи педагогічних книжок по українському. Справді проєктована у Драгоманова народня література досить широка, бо туди увіходили і Шекспірів „Гамлет“ і Шіллерови „Вільгельм Телль“ та „Орлеанська дівчина“. Але можна бути цілком певним, що коли російська цензура і дозволила б чи дозволить колись ті твори, то з якою хочете вченою передмовою, тільки не з такою, яка показувала б, що ті книжки

призначено для народу: для інтелігенції може вона їх дозволити, але ніколи для народу. Ось через віщо, як би ми заходились коло самого простолюдного письменства, то ні народ не освічувався б так, як бажали б ми вкупі з Драгомановим, ні письменство наше не зростало б відповідно тому, як росла б народня просвіта.

Четверта й остання перешкода була в Галичині та на Буковині. Там люде мусили вхопитися і до політики, і до науки, хоч би офіційної, ще й письменство популярне і для інтелігенції виробляти. Та на лихо там не було стільки інтелігентних сил, щоб могли самим робити ту велику роботу. Коли б русини російські заходилися коло самої народньої літератури, то мусили б українців австрійських покинути самих робити своє діло. Тоді вони не досягли б і тих результатів, яких тепер досягли, а з сього була б шкода і їм, і нам. Та ще коли б галичане та буковинці zostалися робити своє літературне діло сами, не еднаючися з нами, без впливів од нас, то неминуче виробилось би в їх у письменстві—і в змістові, і в формі—ще більше, ніж тепер є таких властивостей, які відрізняли б нас од їх. Те саме зробилось би і з нами, а все це перешкождало б нашому літературному єднанню—речі, що її невідмінно мусимо досягти, коли хочемо мати силу.

Оці причини та ще гніт цензурний у Росії і примусили нас піти з своїми роботами в Ав-

стрію; а раз ми се зробили, то вже ж мусили приладновуватися до місцевих обставин галицького та буковинського життя і значить неминуче мусили вийти по за рямці, які має простолюдне письменство.

Таким побитом непоборні життєві обставини примусили і наше письменство ступити на ту стежку, на якій стоять усі інші письменства, примусили виробляти яко мога швидче, поруч з літературою для народу, теж і наукову та поетичну літературу для інтелігенції, і вже тільки будущина доведе до того, що обидві сі літератури зійдуться до купи тоді, як зійдеться до купи народ з інтелігенцією в одну освічену культурну громаду. Поки ж се буде, мусимо, щоб не зостатися зовсім позаду, щоб не випустити з рук і останню силу, з усеї премочі дбати про те, щоб розвивати і непростолюдну літературу. Що швидче розів'ється у нас наукова та поетична література для інтелігенції, то краще, то більш сили буде в нас дбати і про народню освіту. Кожна перешкода на сьому шляху, кожна припина зменшує нашу силу у відносинах до тих сил, що держать над нами верх, бо ці сили ростуть повсякчасно і вимагають і від нас, щоб ми, коли хочемо боротися з їми, теж росли повсякчасно. Рости ж нам можна, як я вже показав, тільки так, щоб укупі виробляти літературу і для народу, і для інтелігенції (дбаючи, звісно, про те, щоб вони намагались злитися до купи).

Ось через віщо такі думки, як у Костома-рова, або, *почасти*, і у Драгоманова — думки про те, щоб сидіти поки на самій народній літературі, вважаємо ми просто за шкідливі нашій справі, бо вони збивають з пантелику людей, одвертаючи їх од неминуче потрібного діла, спляють тим нашій літературі зріст і зменшують таким робом змогу вибороти нам свої національні права. Ось через віщо всім щирим прихильникам до рідного діла можна радити скрізь і завсігди пропагувати думку про широку—і для народу — українсько-руську літературу, пропагувати її, не зважаючи ні на які наче б то непереможні перешкоди для тієї літератури, і не збентежуватися тим, що досі наші здобутки літературні були може й далеко не перворядної ваги: се нічого, аби вони були! Бо коли вони є, то стануться вони підвалиною, основою иншим, кращим. Ні в якій літературі нічого відразу не робилося. Он і в Москалів, яких так часто рекомендує нам Драгоманов,—скільки то було всяких Масальських, Марлінських, Загоскиних, Зотових та інших, поки з'явилися там Гоголь, Тургенев, Толстой! Так буде і в нас! Нехай наші сьогочасні белетристи є тільки Марлінські та Зотови української літератури — і то гаразд, бо після їх мусять прийти Гоголі, Тургенєви та Толстії. А сього, тільки сього бажають наші письменники сьогочасні, тільки на те кладуть свою працю, щоб на сьому, хоч трохи обробленому

грунті, могли вирости високі постаті на ввесь світ славетних літературних українських діячів.

XVIII.

Драгоманов каже, що не дають нашому письменству добре розвиватись три речі: політична неволя в Росії, реакційні думки у галицького громадянства та неосвіченість серед українських письменників з Росії. До цього додамо ще несамосвідомість національну серед інтелігенції на Україні російській.

В попередніх листах уже показано, що слова „свідомий українець“ та „конституціоналист“ повинні зробитися тепер синонімами. Кожна політична пільга в Росії є пільгою й українознавству. Ось через віщо борець за національні українські права не може не бути, коли хоче справді діло робити, і борцем за політичну волю чи—хай там—за конституцію в Росії. Про се не будемо тепер багато говорити. Так саме казано вже й про те, що галичане своїми ретроградними думками відпихають од себе українську інтелігенцію з Росії. *) То ж мусимо з усеї

---

*) Галицькі русини дозволяють собі не тільки виправляти мову в роботах присланих від нас, але й самий зміст, сами думки перекручують. Особливо Т-во Просвіта охоче до цього—вигонити з творів, присланих з Росії, всяке „радикальство“, всякий „атеїзм“. Чи догадується „Просвіта“ як се страшенно обурює українців у Росії? І може бути, що прийде такий час, коли і наші довгодумні земля-

сили боротися з галицьким реакціонерством і виразно показувати галичанам, що з їми погодитися ми не можемо. В сій справі спрїятимуть нам усі кращі люде з народовців та з радикалів.

Все ж ця справа не здається мені такою страшною, як Драгоманову, бо він та й взагалі всі радикали звикли бачити в кожному не радикалові сховане ретроградство, Ми ж бачимо і в народовському, і в радикальному таборі людей путящих, справді вільнолюбних та народолюбних. Ото наша надія. Шкода тільки, що галичане взагалі (опріче кількох одиниць) своїм літературним розвитком справді стоять дуже низько, і їх писання (опріче повістей Федьковичових, Франкових та Кобринської) більш нагадують своїм змістом і мовою (часом неможливою!) початок, а не кінець ХІХ. сторічча. Се перешкожає гуртовій роботі людей з обох частин Руси-України.

Що до неосвічености серед наших письменників, то воно й не дивниця, коли сьому потроху правда. Освіченіші люде, ті, що університети покінчили, скоро з університетських ослонів перейшли на офіціяльну посаду, зараз починають ховатися з своїм українством. Коли й пишуть що, то по московському (бо таки й не знають

ки врешті до того обуряться, що заснують у Галичині своє народопросвітне товариство, таке, що давало б народові справжню путящу освіту, а не самі книжечки про гній та оливні житія святих. Своім клерикальним ретроградством Т-во „Просвіта“ таки примусить се зробити.

по своєму), а по вкраїнському лишають писати недоукам, а потім глузують з їх—тим і виявляють свій український патріотизм. Та все ж може воно й не так страшно, як здається Драгоманову. Він доводить свою думку тим, що більша частина українських письменників наче б то не знає ні одної чужої мови. Одначе хтось же та переклада у нас і Шекспіра, і Гейне, і Гете, і Байрона, і Шіллера, і Данта, і Гомера, і Софокла, і Гюго, і інших. А що наші письменники, як і всі росіяне, дуже мало користуються з чужих мов і здебільшого вдовольняються попсованими від цензури неповними московськими перекладами, то сьому правда—тут нарікання Драгоманова цілком правдиві, на жаль!

Послідком політичної неволі, малого розвитку вкраїнсько-руської літератури, інертної завички до всього московського в письменстві і малих зносин з австрійськими вкраїнцями—єсть мала національна свідомість серед української інтелігенції в Росії. Драгоманов радить не ховати сього факту від австрійських українців. Та яке ж се ховання, коли оці листи, починаючи від першого, ні про що ж і кажуть, як про се! Та й опріче їх—згадаємо дописи Чайченкови в „Зорі“ („Наша байдужість“) або Вільхівського в „Буковині“ („Про українофілів“)—і там про те ж. Або Драгоманов не уважно читав те все (коли читав), або він умисне хоче звести пеню на автора сих листів та й на інших літератів з України

російської, що мов ховають люде факти.

Ні, серед тії молодой генерації свідомих українців, до якої лічить себе і автор сих листів, зовсім таки нема бажання ховати наші хиби й помилки,—хиба навпаки. Видимо Драгоманов, живучи від нас далеченько, стоїть тепер не в курсі діла. Він не знає, здається, що та частина інтелігенції вкраїнсько-руської, яка признається до своєї національности, виразно ділиться тепер на дві громади: стару або „українофілів“ та молоду або свідомих українців. Українофили (до яких ми зовсім не думаємо лічити старих наших письменників, щирих працьовників) се люде старіші, здебільшого заможні, признають в принципі вкраїнську літературу, бажають їй зрости, але сами не роблять майже нічого (опріче деяких небагатьох винятків), говорять і пишуть по московському, а своє українофильство виявляють хиба тим, що раз на рік побувають на Шевченкових роковинах. Назвище „українофил“ за два три роки спеціалізувалося і прикладається тільки до отих добродіїв. Од їх коли й можна сподіватися чого путящого—то хиба яко надзвичайно дивного винятку. Молоді ж свідомі українці про яких думки вже казано в сих листах, віщують не те,—дай, Боже, тільки їм удержатися твердо на своїй постаті серед тих лих, у які їх кидає наше життя: серед ворожого глуму від своїх зрадників, серед холодної байдужости від українофілів, серед бідности, яку вони здебільшого

зазнають і врешті серед урядових утисків. Саме бо тепер узято в Харькові в тюрму чоловіка з двадцять з сих людей—за зносини з Галичиною та за українську пропаганду взагалі; частину випущено, а кільки душ сидять уже четвертий місяць у тюрмі. Але ж не задавлять ніякі утиски живої ідеї, зростатиме й зростатиме свідомо українська інтелігенція і нарешті зросте до того, що візьме у нас гору. І через се ми цілком певні, що ніколи українці не зостануться, як каже Драгоманов, з двома мовами, ніколи література наша не зостанеться „підлітературою“, та вона й тепер уже не „підлітература“, а таки хоч і вбога до плачу, література!

Драгоманов рівняє московські місячники до галицьких часописів та й каже:— „Хиба ж таки се література“? А от Теккерей, здається, почувши від Тургенева, скільки у Москалів журналів, заготовився, кажучи:— „Хиба ж се література? Така мізерія!“ Як кому здається. І хоч Драгоманов покликуюється тут на Білинського, що за Пушкіна казав, мов у Москалів нема ще літератури, дак він же не тільки казав, а й показав, як він розуміє свої слова. А Драгоманов каже просто заплющуючи очі на факти: нема літератури! Можна ще сказати й те, що Білинський знав, коли докоряти, а коли й похвалити за діло. Бо *самими докорами* вгору духа не піднімеш, хиба приб'єш.

786

к 4-50

31 м М

На останці не можу обминути одного кумедного випадку, що трапився з щедрим на докори Драгомановим. Він докоряє мені тим, що я не стільки вільнолюбний, як Б. Вільхівський, що огудив у „Правді“ галицькі видання. Редакція „Буковини“ може засвідчити, що я прислав їй свій лист XIII-й, не читавши останніх чисел „Буковини“ з відмовою Драгоманова і значить нічого не знав про його пораду—думати й писати так, як Вільхівський. Отже кожен, хто прочитає той допис Вільхівського та мій XIII-й лист, зараз побачить, що в мене у тій справі однакові-сінькі з Вільхівським погляди. Таким побитом Драгоманов докоряє мені, що я не думаю так, як думаю та не роблю так, як роблю. Виходить--я казав правду, зауважуючи, що радикали люблять усюди вишукувати у своїх опонентів сховане ретроградство.

Драгоманов бажає, щоб у відносинах між українцями було „менше вузької ненависти, а більше людяности“. От же й ми сього бажемо, та ще—більше розважливости та менче присудів з'опалу. Бо присуди з'опалу, без розгляду, зрідка тільки бувають правдиві. Тут так і хочеться згадати слова Сільвіо Пелліко: „На жаль досить часто ненавидять один одного люде тим, що не знають один одного; а як би вони тільки трохи проміж себе поговорили, то подали б один одному дружню руку“ (С. Пелліко. Мої тюрми. Розділ 56).

Воно у нас і говорять потроху, та якось мало вислухають один одного, чи що....

П. Вартовий. (Б. Грінченко).